

DÖRT HALİFE DÖNEMİ SİYASETİNDE EBÛ MÛSÂ EL-EŞ'ARÎ

Kenan AYAR*

ÖZET

Bu makalede, Hz. Peygamber ve dört halife dönemlerinde yönetimde görev alarak önemli valiliklerde bulunan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin idari alandaki yükselişi ile Hz. Osman ve Hz. Ali dönemlerinde ortaya çıkan iç kargaşa ve çatışmalarda oynadığı rol incelenmektedir. Yapılan araştırmada, Ebû Mûsâ'nın İslam ve Kur'an bilgisi yanında idari ve askeri yetenekleriyle temayüz ettiği, siyasi kriz dönemlerinde ilkeli bir politika izleyerek Müslümanların birlik ve beraberliğinin devamı için çalıştığı, gelişmeler onun arzu ettiği istikamette olmasa da, olayların akışını etkilediği sonucuna varılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Hakem Olayı, Hz. Osman Dönemi, Hz. Ali Dönemi.

ABSTRACT

EBÛ MÛSÂ EL-EŞ'ARÎ IN THE POLITICAL PERIOD OF RIGHTLY GUIDED CALIPHES

This article basically deals with Ebu Musa al- Eşari who worked as a governor in important places and played great roles in civil wars and conflicts during the time of the Caliph Osman and Omar. The study points out that Ebu Musa al- Eşari was a successful leader in the military and political area besides being a good scholar on the Qur'an and Islamic sciences, followed good political principles during the time of chaos, worked for the unity of the Muslim community, and influenced the currents of events during his time.

Key Words: Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Event of Hakem, Time of Caliph Osman, Time of Caliph Omar.

Giriş

İslâm tarihi boyunca, sahabe devri idarî ve siyâsî gelişmelerinin Müslümanları etkilediği bilinen bir olgudur. Bir yandan si-

* Yrd. Doç. Dr, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fak., İslam Tarihi Anabilim Dalı, e-mail: kenanayar@hotmail.com

yasî ve idarî yapılanma modelinin Kur'an ve Sünnet tarafından ayrıntılı bir biçimde belirlenmemiş olması, diğer yandan İslâm öncesi Hicaz Araplarının yerleşmiş bir devlet geleneğinden yoksun bulunması, Müslümanları Hz. Peygamber'in vefatından sonra, ardı ardına çözülmesi gereken siyasî ve idarî sorunlarla karşı karşıya bıraktığından, yöneticiler bunları, kendi bilgi ve deneyimleriyle çözmek zorunda kalmışlardır. Hz. Ebû Bekir ve Ömer dönemlerinde, önemli bir sorun yaşanmazken, ardından gelen Hz. Osman döneminde idarî ve siyasî uygulamalardan kaynaklanan rahatsızlıklar artmış, yönetime karşı aktif ve pasif muhalefet grupları ortaya çıkmış ve yönetim krizi isyancıların halifeyi katletmeleriyle yeni bir boyut kazanmıştır. Daha sonra, bu belirsizlik ve kargaşa ortamında iktidara gelen Hz. Ali, Müslümanların birliğini sağlamaya çalışmış, ancak başarılı olamamıştır.

Bu makalenin amacı, Hz. Peygamber ve ilk dört halife dönemlerinde yönetimde görev alarak önemli valiliklerde bulunan Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin siyasî faaliyetlerini inceleyerek dönemin idarî ve siyasî gelişmelerine ışık tutmaya çalışmaktır. Ebû Mûsâ'nın seçilmesinin nedeni ise, onun sahabeler içinde farklı bir konuma sahip olmasıdır. İlk dört halife döneminde siyasî, askerî ve ekonomik bakımdan önemli illerin valilerine bir bakıldığında, genel olarak Kureyşli oldukları görülür. Bunun bir istisnası ise, Hz. Peygamber döneminden itibaren ilk dört halife döneminde önemli valiliklerde bulunan ve kendisine iç kargaşa dönemlerinde yeni görevler tevdi edilen Ebû Mûsâ'dır. Kabilecilik anlayışının tekrar canlandığı, Kureyş'in bölünerek iktidar mücadelesine girdiği bir dönemde, Ebû Mûsâ'nın gelişmeler karşısında izlediği siyasetin ortaya konulması, dönemin şartlarının ve düşünce biçimlerinin anlaşılmasına yardımcı olacaktır. Dolayısıyla, bu makalede, Ebû Mûsâ el-Eş'arî'nin idarî alandaki yükselişi ile Hz. Osman ve Ali dönemlerinde ortaya çıkan iç kargaşa ve çatışmalarda oynadığı rol incelenecektir. Ebû Mûsâ'nın idarî ve siyasî faaliyetlerine hangi ortamda ve nasıl başladığını görebilmek için Hz. Peygamber dönemindeki hayatına kısaca değinilecektir.

A. Hz. Peygamber Döneminde Ebû Mûsâ el-Eş'arî

1. Medine'ye Hicreti

Asıl adı Abdullah b. Kays b. Süleym olan Ebû Mûsâ, Yemen'in Tihâme bölgesindeki Zebid şehri ve çevresinde yaşayan

Eş'ar¹ kabilesine mensuptur² ve annesi Zabye binti Vehb ise aynı bölgede yaşayan Ak³ kabilesindedir.⁴

Abdullah b. Kays, Ebû Mûsâ künyesini, Resulullah'ın amcası Abbas b. Abdilmuttalib'in oğlu el-Fadl'ın kızı Ümmü Kulsûm⁵ ile yaptığı evlilikten doğan oğlu Mûsâ nedeniyle almıştır.⁶ Kaynaklarda, Ebû Mûsâ'nın doğumu, çocukluğu ve gençliği ile ilgili yeterli bilgiye rastlanamadığından, onun tarih sahnesine çıkışı, 7/629 yılındaki Medine'ye hicretiyile başlatılmaktadır.

Kaynakların verdiği bilgilere göre, Hz. Muhammed'in Hicaz bölgesindeki faaliyetlerini çeşitli yollardan duyan, onun geleceği beklenen peygamber olduğuna inanan Ebû Mûsâ ve iki ağabeyi Ebû Bürde⁷ ve Ebû Ruhem'in⁸ de aralarında bulunduğu Eş'ar

- 1 Benî Eş'ar, Kahtâniler'e mensup eski bir Arap kabilesidir. Bk. Werner Caskel, *Ğamharat an-Nasab das Genealogische Werk des Hişam ibn Muhammad al-Kalbî*, Leiden, 1966, I, 101-103, II, 66; Cengiz Kallek, "Eş'ar (Benî Eş'ar)", *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 442-443. İbn Hacer, Ebû Mûsâ'nın er-Remle'de oturduğunu kaydeder (İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalâni, *el-İsâbe fi Temyizi's-Sahâbe*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvi, Beyrut, 1992, IV, 212).
- 2 İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed, *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, Beyrut t.y., IV, 105; İbn Abdilber, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullâh b. Muhammed, *el-İsti'âb fi Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvi, Kahire, t.y., III, 978; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 211.
- 3 Ak kabilesi, Kahtâniler'e mensup olan Eş'ar kabilesiyle birlikte aynı bölgelerde yaşamakta ve çoğunlukla her iki kabile aynı lider tarafından idare edilmekteydi. Bk. Reckendorf, "Akk", *İA*, İstanbul, 1993, I, 249-250; W. Caskel, "Akk", *EP*, Leiden, 1960, I, 340-341; A. Lütfi Kazancı, "Ak (Benî Ak)", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 207-208. Benî Ak kabilesinin hem Kahtâniler'e, hem de Adnâniler'e mensup olduklarıyla ilgili rivayetler için bk. Caskel, *Ğamharat an-Nasab*, I, 101 vd., II, 44.
- 4 İbn Sa'd, IV, 105; İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim ed-Dineveri, *el-Me'ârif*, nşr. M. İ. Abdullâh es-Sâvî, Beyrut, 1970, s. 115. İbn Kuteybe, Ebû Mûsâ'nın annesinin adını Tuğye olarak zikretmektedir (İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 115).
- 5 Ümmü Kulsûm'un hayatı için bk. İbn Hacer, *el-İsâbe*, VIII, 295.
- 6 İbn Sa'd, VI, 269; İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, 115.
- 7 Onun asıl adı Âmir b. Kays'tır ve Yemâme savaşında (11/632) şehit olmuştur. Halife b. Hayyât, *et-Tabakât*, thk. Ekrem Ziyâ el-'Umerî, Riyad 1982, s. 132; İbn Sa'd, IV, 357; Abdülbâkî b. Kâni' Ebu'l-Hüseyn, *Mu'cemu's-Sahâbe*, thk. Salâh b. Sâlim el-Mısrâtî, Medine t.y., II, 241, 238.
- 8 Onun asıl adı Muhammed b. Kays'tır. Bk. İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 31, V, 773; İbn Sa'd, onun Şam'ın fethinden sonra oraya yerleştiğini belirtmektedir (İbn Sa'd, VII, 434).

kabilesinden yaklaşık elli kişilik⁹ bir heyet, onu görmek ve kendisine tabi olduklarını bildirmek üzere, deniz yoluyla Cidde'ye, oradan da kara yoluyla Medine'ye gitmek üzere yola çıkmışlar, bindikleri geminin kötü hava şartları yüzünden Habeşistan'a sürüklenmesiyle, orada bulunan muhacir Müslümanlarla buluşmuşlar ve bir müddet sonra birlikte 7/628 yılında Medine'ye gelmişlerdir.¹⁰ Hz. Peygamber'in ashabıyla birlikte Hayber Seferi'nde olduğunu öğrenince oraya gidip, ona biat ederek Müslüman olduklarını açıklamışlardır.¹¹ Onların kalabalık bir heyet halinde gelişlerinden memnun olan Hz. Peygamber, savaştan sonra gelmelerine rağmen, ashabının rızasını da alarak, onlara ele geçen ganimetten pay vermiş;¹² ayrıca hem Habeşistan'a hem de Medine'ye hicret etmeleri sebebiyle, iki hicret sevabı aldıklarını söyleyerek kendilerini tebrik etmiş ve onurlandırmıştır.¹³

⁹ İbn Sa'd, bunların sayısını bir rivayetinde 50, diğer bir rivayetinde 54 olarak verirken, başka bir rivayetinde elliden fazla olduklarını belirtir (İbn Sa'd, I, 348, IV, 357, IV, 106, VII, 434). Buhârî'nin kaydettiği rivayetlerde ise, 52, 53 veya elliden fazla oldukları zikredilir (Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâ'il, *el-Câmiu's-Sahîh*, thk. Mustafa Dîb el-Biğâ, Beyrut 1987, III, 1407). İbn Hibbân'ın Ebû Mûsâ'dan naklettiği bir habere göre ise onlar, 50 Eş'arlı ve altı Ak kabilesi mensubu olmak üzere 56 kişiydiler (İbn Hibbân, *es-Sahîh*, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut 1993, XVI, 166). Ayrıca bk. Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût-Muhammed Nuaym el-Arksûsî, Beyrut 1986, II, 383; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VI, 31.

¹⁰ Eş'ariler'in Medine'ye yaklaştıklarında "Yarın, sevgililere, Rasûlullah ile ashabına kavuşacağız.", "Yarın sevgili Muhammed ile karşılaşacağız." biçiminde topluca tempo tuttıkları ile ilgili rivayetler için bk. İbn Sa'd, I, 348; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abillah eş-Şeybânî, *el-Müsned*, Mısır, t.y., III, 262; İbn Hibbân, *Sahîh*, XVI, 164 -165; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, II, 384.

¹¹ İbn Sa'd, IV, 106; Buhârî, *Sahîh*, III, 1407; Müslim, Ebû Hüseyin Müslim b. Haccâc (261/874), *es-Sahîh*, İstanbul, 1413/1992, "Fedâilu's-Sahâbe", 169; İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâ'il b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, Beyrut, t.y., III, 71, IV, 205-7; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, II, 383-84.

¹² Buhârî, *Sahîh*, V, 2101. Hayber'in fethi sırasında hem Eş'ariler, hem Habeşistan'a hicret eden muhacirler, hem de içlerinde meşhur sahabe Ebû Hureyre'nin de bulunduğu Devs kabilesinden 70-80 aile Hz. Peygamber'e gelmiş ve onlara da ganimetten pay verilmiştir. Bk. İbn Sa'd, II, 108; Mustafa Fayda, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara, 1982, s. 77-78; Mustafa Fayda, "Devs (Benî Devs)", *DİA*, İstanbul, 1994, IX, 253.

¹³ Buhârî, *Sahîh*, IV, 1546; Müslim, "Fedâilu's-Sahâbe", 169. İbn Hibbân'ın Ebû Bürde yoluyla Ebû Mûsâ'dan naklettiği bir rivayete göre, Eş'arlılar önce Mekke'ye ardından Medine'ye geldikleri için Rasûlullah onlara iki hicret yaptıklarını söylemiştir (İbn Hibbân, *Sahîh*, XVI, 166).

Ebû Mûsâ'nın Medine'ye gelmeden önce, ne zaman, nerede ve kimin vasıtasıyla Müslüman olduğu, kaynaklardaki bilgi yetersizliği nedeniyle tam olarak bilinmemektedir. İbn Sa'd'ın, Vakıdî'den naklettiği bir habere göre, Ebû Mûsâ, hicretten önce Mekke'ye gelerek Müslüman olmuş ve memleketine dönüp bir süre orada yaşadıkdan sonra, kabilesinden bir heyetle Medine'ye gelmiştir.¹⁴ İbn Abdilber'in kaydettiği, Ebû Mûsâ'nın İslâm öncesi dönemde ticaretle uğraştığı haberi¹⁵ doğru kabul edilirse, mesleği sebebiyle Hicaz bölgesinin ekonomik ve dini merkezi olan Mekke'ye gelmesi ve Müslüman olması muhtemeldir. Ancak, kaynaklarda, bunu destekleyen başka bilgiye rastlanamamaktadır.¹⁶ Mustafa Fayda'nın da vurguladığı gibi, Ebû Mûsâ, Mekke döneminde Müslüman olsaydı, Yemen bölgesine Resulullah tarafından görevlendirilmesi ile ilgili kendisinden rivayet edilen haberlerde bundan söz edilirdi.¹⁷ Zira, onun yaşadığı dönemde, İslâm'a girişte öncelik ve İslâm'a hizmet önemli sayılmaktaydı. Muhammed Hamidullah ise, Ebû Mûsâ'nın şair Tufeyl b. Amr vasıtasıyla müslüman olduğunu ileri sürmektedir.¹⁸ Kaynaklarda bununla ilgili haber yer almamasına rağmen, Tufeyl'in hicretten önce Mekke'ye gelerek Müslüman olması ve Hz. Peygamber tarafından, Tihame bölgesinde yaşayan kabilesi Devs arasında İslâm'ı tebliğ

¹⁴ İbn Sa'd, IV, 105. Ebû Mûsâ'nın Mekke'de iken, Utbe b. Rebia oğullarının (İbn Hişâm, Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Hımyerî, *es-Sîretu'n-Nebeviyye*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Beyrut 1411, II, 167) veya Sa'îd b. el-Âs b. Umeyye'nin yanaşığı (halifi) olduğu söylenir (İbn Sa'd, IV, 106). Bunun yanında Kureyş'ten halifi bulunmadığını ifade eden rivayetler de vardır. Bk. İbn Sa'd, IV, 106. İbn Abdilber'in kaydettiği bir rivayete göre, Ebû Mûsâ Hz. Peygamber'in hicretinden önce Mekke'ye kardeşleri ve Eş'arîler'den bir topluluk ile gelmiştir (İbn Abdilber, III, 979).

¹⁵ İbn Abdilber, III, 978-979.

¹⁶ Eş'arîler'in Habeşistan'da bulunan muhacirlerle birlikte Hayber'e gelmiş olmaları, Ebû Mûsâ'nın Mekke'de Müslüman olduktan sonra Habeşistan'a hicret ettiği ve oradan da memleketine döndüğü gibi haberlerin ortaya çıkmasına sebep olmuş olabilir. Bk. İbn Hişâm, II, 167. Ebû Mûsâ hakkında çalışması olan Mahmûd Şit Hattâb ve Abdulhamîd Mahmûd Tahmâz bu rivayetlere dayanarak Ebû Mûsâ'nın hicretten önce Mekke'ye gelerek Müslüman olduğunu kabul ederler. Bk. Mahmûd Şit Hattâb, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî es-Sahâbiyyu's-Sefir el-Kâid", *Mecelletu'l-Buhûsi'l-İslâmiyye*, sayı 28, Riyad, 1410, s. 128 vd.; Abdülhamîd Mahmûd Tahmâz, *Ebû Mûsâ el-Eş'arî*, Dımaşk, 1411/1991, s. 18-20.

¹⁷ Fayda, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, s. 86-87.

¹⁸ Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1980, I, 542.

ile görevlendirilmesi,¹⁹ bu faaliyeti sırasında aynı bölgede yaşayan Eş'ar kabilesine mensup bazı kişilerle görüşmesi, onlara İslâm'ı anlatması, böylece onların İslâm'ı öğrenip Müslüman olmaları olasılığını güçlendirmektedir. Her ne kadar bu kesin olarak bilinmiyorsa da, Medine'ye gelen Eş'arilerin memleketlerinde İslâm'ı kabul ettikleri ve Hz. Peygamber'in Müslümanları hicrete teşvik ettiğini bildikleri anlaşılmaktadır. Çünkü Ebû Mûsâ ile birlikte gelen yaklaşık elli kişilik bu grup hicret niyetiyle gelmiş ve Medine'de kalmıştır. Erken dönem kaynaklarında, hicret öncesi hayatı ile ilgili yeterli bilgiye rastlanamayan Ebû Mûsâ'nın, Medine'deki hayatı hakkında da çok sınırlı bilgiler bulunmaktadır.

Medine'ye hicret eden Eş'arilerin, topluca Medine'nin Bathân²⁰ vadisine yerleştirildikleri,²¹ Ebû Mûsâ'nın da onlarla Bathân vadisinde oturduğu anlaşılmaktadır.²² Bunların, Kur'an okumaya büyük bir önem verdikleri, geceleri okudukları Kur'an sesiyle evlerinin tanındığı,²³ evlerinde veya savaşta iken azalan yiyeceklerini bir araya getirip aralarında eşit bir biçimde bölüş-türdükleri, onların bu özelliklerini Hz. Peygamber'in takdir ettiği ve "Eş'ariler benden, ben de onlardanım."²⁴ dediği, Kur'an'da nitelikleri sayılarak geleceği bildirilen kavmin,²⁵ yine onlar olduğunu

¹⁹ Tufeyl b. Amr'ın kendi kabilesi Devs'e İslâm'ı tebliğ ile görevlendirilmesi ve başarısı hakkında bk. Fayda, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, s. 77-82.

²⁰ El-Bekrî bu kelimenin okunuşunu Bathân olarak verir (el-Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullâh b. Abdülazîz el-Endelûsî, *Mu'cemu Mesta'cem*, thk. Mustafa es-Sakâ, Beyrut, 1403, I, 258). Yâkût ise, Buthân, Batihân ve Bathân diyenlerin olduğunu belirttikten sonra, Bathân okunuşunu tercih eder (Yâkût el-Hamevî, Şihâbüddin Ebû Abdillâh Yâkût b. Abdullâh, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, 1979, I, 446). Bathân'da Benû Nâdir Yahudilerinin ikamet ettiği, sürgün edilmelerinden sonra buradaki ev ve bahçelerin Müslümanlara kaldığı ile ilgili bk. Yâkût, *Mu'cem*, I, 446, V, 290. Ayrıca Hz. Peygamber'in bayram namazlarını kıldırıldığı el-Musallâ da Bathân'daydı. Bk. el-Bekrî, *Mu'cem*, I, 259; Yâkût, *Mu'cem*, V, 144.

²¹ Buhârî, *Sahih*, I, 207; Müslim, *Sahih*, I, 443; İbn Sa'd, IV, 106; el-Bekrî, *Mu'cem*, I, 258-59.

²² Zira Ebû Mûsâ'nın anlatımına dayanan bir rivayete göre, Bathân'a yerleşen Eş'ariler, her gece, dönüşümlü olarak içlerinden bir grubu, yatsı namazını Hz. Peygamber ile kılmak için mescide gönderirlermiş ve bir defasında Ebû Mûsâ da bu grup içinde yer almıştır. Bk. İbn Sa'd, IV, 106; Buhârî, *Sahih*, I, 207; Müslim, *Sahih*, I, 443.

²³ Buhârî, *Sahih*, IV, 1547; İbn Kesir, *el-Bidâye*, IV, 206.

²⁴ Buhârî, *Sahih*, II, 880.

²⁵ Mâide, 5/54.

açıkladığı bildirilmektedir.²⁶ Kaynaklarda, Ebû Mûsâ'nın Medine'de dünyaya gelen oğlunu Hz. Peygamber'e getirdiği, onun da çocuğa İbrahim ismini vererek ağzına hurma koyduğu rivayeti,²⁷ bu dönemde evli olduğunun kanıtını oluşturmaktadır.

Hz. Peygamber döneminde diğer Eş'arîler gibi Ebû Mûsâ da Kur'an'ı öğrenmeye ve okumaya büyük özen göstermiş; Medine mescidinde zaman zaman davudî sesiyle okuduğu Kur'an'ı, hem Hz. Peygamber ve ailesi hem de diğer Müslümanlar severek dinlemiş ve onu takdir etmişlerdir.²⁸ Sahip olduğu Kur'an ve Sünnet bilgisi, zamanla onu, tanınan fakih ve kadılardan birisi yapmıştır.²⁹

Ebû Mûsâ'nın askerî faaliyetlerine gelince, diğer Müslümanlar gibi, Hayber'in fethinden sonra yapılan gazve ve seriyyelere katıldığı söylenebilir. Ancak ulaşılabilir kaynaklar, onun sadece 10/630'da Huneyn Seferi'nde gösterdiği askeri başarısından genişçe söz etmektedir. Buna göre, Huneyn'de bozguna uğrayan Hevazinli müşriklerin Evtâs ve Tâif'te toplanarak yeniden savaşa

²⁶ Mâide suresinin 54. ayetinde zikredilen kavmin Ebû Musâ ile hicret eden Eş'arîler olduğu hakkındaki rivayetler için bk. et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân*, Beyrut, 1405, VI, 284 vd. Ayrıca ilk musafahayı başlatanların Eş'arîler olduğu bildirilir. Bk. İbn Hibbân, *Sahîh*, XVI, 164 vd.

²⁷ İbn Sa'd, IV, 107; Buhârî, *Sahîh*, V, 2081. Ebû Mûsâ'nın en büyük oğlunun adının İbrahim olduğu hakkında bk. İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 178. Ayrıca onun bu dönemde evli olması, ailesini geçindirecek ekonomik imkana sahip bulunduğunu göstermektedir. Çünkü bu dönemde, Ebû Hüreyre örneğinde olduğu gibi, maddi imkânı olmayanların evlenemedikleri bilinmektedir. Bk. İbn Sa'd, IV, 325-340.

²⁸ İbn Sa'd, II, 345; Abdurrazzâk, Ebû Bekir b. Humâm es-San'ânî, *el-Musannaf*, thk. Habiburrahman e-A'zamî, Beyrut, 1403, II, 485; Müslim, *Sahîh*, I, 154; İbn Hibbân, *Sahîh*, XVI, 166-169; et-Tirmizî, Muhammed b. İsâ, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd., Beyrut, t.y., V, 693; el-Fâkihî, Ebû Abdillâh b. Muhammed, *Târîhu Mekke*, thk. Abdülmelik Abdullâh Dehiş, Beyrut, 1414, III, 25-26. Vâkîdî'nin bildirdiğine göre, Mekte'nin fethinden sonra Hz. Peygamber, Muâz b. Cebel ile Ebû Mûsâ'yı, Mekte'de halka Kur'an'ı ve dini konuları öğretmek için görevlendirmiştir (el-Vâkîdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer, *Kitâbu'l-Megâzî*, thk. Marsden Jones, Kahire, 1965, III, 959).

²⁹ İbn Sa'd, II, 351; Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh eş-Şeybânî, *Fadîlu's-Sahâbe*, thk. Vasıyyullah Muhammed Abbâs, Beyrut 1403/1983, II, 62; el-Medîni, Ali b. Abdillâh es-Sa'dî, *Telû'l-Medîni*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Beyrut 1980, s. 40.

hazırladıklarını haber alan Hz. Peygamber, Ebû Mûsâ'nın amcası Ebû Âmir kumandasındaki bir kuvveti Evtas'a göndermiş; Ebû Mûsâ'nın da içlerinde bulunduğu bu birlik, yolda rastladığı düşmanları dağıtarak Evtas'ta müşriklerle karşı karşıya gelmiş; Ebû Âmir, Hevâzinlilerle savaşırken ağır bir yara alınca, öleceğini anlamış ve yapılan savaşta üstün başarı gösteren Ebû Mûsâ'yı yerine kumandan tayin etmiştir.³⁰ Ebû Âmir ölmeden önce, Ebû Mûsâ'ya, Hz. Peygamber'e selamını iletmesini ve kendisine dua etmesi ricasında bulunmasını vasiyet etmiş ve Ebû Mûsâ da, emrindeki kuvvetle düşmanı yendikten sonra, Hz. Peygamber'e gelerek, amcasının vasiyetini bildirmiştir. Bunun üzerine, Hz. Peygamber önce Ebû Âmir'e,³¹ ardından kendisi için de dua etmesi talebinde bulunan Ebû Mûsâ'ya dua etmiştir.³² Böylece, ilk defa, Ebû Mûsâ, askeri ve idarî bir görevi üslenerek başarıyla yerine getirmiş ve Hz. Peygamber'in takdirini kazanmıştır.

Onun hakkında bu dönemle ilgili bir başka bilgi de, Tebük Seferi için askeri hazırlıklar yapılırken, sefere katılmak isteyen arkadaşlarının talebi üzerine Hz. Peygamber'e gelerek, arkadaşlarının sefer için binek istediklerini bildirmesi ile ilgilidir. Bunun üzerine Hz. Peygamber, onlara verebileceği bineği olmadığını söyleyince, Ebû Mûsâ geri dönerek durumu arkadaşlarına anlatmış; bir süre sonra Resulullah Ebû Mûsâ'yı çağırıp, ona, binek olarak yeni satın aldığı iki deveyi vermiştir. O da binekleri alarak arkadaşlarına döndüğünde, onlara ortaya çıkan çelişkili durumun kendisinden kaynaklanmadığını söylemekle yetinmemiş ve onların olayı görgü tanıklarından dinlemelerini de sağlamıştır.³³ Bu

³⁰ Vâkıdî, III, 915-916; İbn Hişâm, V, 124-129; İbn Sa'd, II, 151-52; Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Futûhu'l-Buldân*, thk. Rıdvân Muhammed Rıdvân, Beyrut 1403, s. 67; Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr (310/922), *Târîhu'l-Umem ve'l-Mulûk*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1987/1407, III, 79-80; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 338-339.

³¹ Vâkıdî, III, 916; İbn Hişâm, II, 455; İbn Sa'd, II, 151-152, IV, 357-58; İbn Hanbel, *Müsned*, IV, 129, 164, 201-202, 399, 412; Buhârî, *Sahîh*, III, 1056, IV, 1571; İbn Hibbân, *Sahîh*, XVI, 163; İbn Abdilber, III, 109, IV, 1704-1705; İbnu'l-Esir, İzzuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *Usdu'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, thk. M. İbrahim, M. Ahmed, Kahire 1970, VI, 186-88; İbn Hacer, *el-İsâbe*, VII, 252-53.

³² Hz. Peygamber onun için "Allah'ım! Abdullah b. Kays'ın günahını affeyle ve kuyamet gününde ona en güzel makamı ver!" diye dua etmiştir. Bk. İbn Sa'd, II, 152; Buhârî, *Sahîh*, III, 1056, IV, 1571; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, IV, 339.

³³ Buhârî, *Sahîh*, IV, 1602, VI, 2450, 2459, 2470; Müslim, *Sahîh*, III, 1269; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 6.

haber bize, Ebû Mûsâ'nın zaman zaman arkadaşlarının sözcülüğünü yaptığını ve kendisine olan güvenin sarsılmaması için çok hassas davrandığını göstermektedir. Kaynaklarda, onunla ilgili yer alan bir başka konu ise, Yemen'e Hz. Peygamber tarafından memur olarak görevlendirilmesi olayıdır.

2. Yemen'e Gönderilişi

Mekke'nin fethinden (10/630) sonra Arap yarımadasında yaşayan Araplar, kısa zamanda Medine yönetiminin egemenliği altına girmişler ve bu gelişme karşısında Hz. Peygamber, Arabistan'ın çeşitli bölgelerine valiler görevlendirmiştir. Bunlar sorumlu oldukları bölgelerde hem İslâm'ı tanıtır öğretmiş hem de idarî görevleri yürütmüşlerdir. Bunlardan birisi de sahabe arasında hem Kur'an bilgisi hem de samimî yaşantısıyla tanınan Ebû Mûsâ'dır. Onun siyasî yeteneğini de fark eden Hz. Peygamber, Veda Haccı'ndan (10/630) önce onu, Yemen'in Zebîd, Rima', Aden ve Sahil (Tihâme) bölgelerine vali tayin etmiştir.³⁴ Bununla ilgili olarak Ebû Mûsâ, iki amca oğlu ile Resulullah'ın yanına gittiklerini, amca oğullarının ısrarlı görev istemeleri üzerine Resulullah'ın, "*Kamu ile ilgili ısrarla bizden görev talep edene iş vermeyiz.*"³⁵ diyerek onları görevlendirmedini; ancak böyle bir talepte bulunmadığı halde kendisini Yemen'e vali tayin ettiğini anlatmıştır.³⁶

Ebû Mûsâ'nın anlatımına dayanan bir rivayette, Hz. Peygamber'in kendisiyle Muâz b. Cebel'i (öl. 18/639) iki bölgeye ayrılan Yemen'in birer bölgesine görevlendirdiği ve kendilerine "*Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız; müjdeleyiniz, nefret ettirmeyiniz!*"³⁷ tavsiyesinde bulunduğu, Yemen'de Muâz ile zaman zaman görüştükleri belirtilmektedir. Aynı rivayette mürtet olan birisine Ebû

³⁴ Halife, *Târîh*, I, 97; Belâzuri, *Futûh*, 80; el-Belâzuri, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Ensâbu'l-Eş'raf*, thk. Süheyl Zekkâr, Riyâd Zirikli, Beyrut, 1996, II, 189; Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Vehb, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Necef, 1358, II, 122; Taberî, *Târîh*, II, 247, 293; İbn Ebî'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, thk. Muhammed Ebûlfadl İbrâhîm, Beyrut, 1967, XIII, 314.

³⁵ Buhârî, *Sahîh*, II, 789, VI, 2537, 2614; Müslim, *Sahîh*, III, 1456; İbn Hıbbân, *Sahîh*, III, 353.

³⁶ Buhârî, *Sahîh*, II, 789, VI, 2537, 2614. Hz. Peygamber'in görevlendirdiği memurlarda aradığı nitelikler için bk. Hüseyin Algül, *İslâm Tarihi*, İstanbul 1997, II, 137-139.

³⁷ İbn Sa'd, IV, 108; Buhârî, *Sahîh*, VI, 2537, IV, 1579; Müslim, *Sahîh*, "Cihâd", 7, "Eş'ribe", 71; Ebû Dâvud, "Hudûd", 1; Nesâî, "Tahâret", 4; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 99.

Mûsâ'nın uyguladığı had cezasından da söz edilmektedir ki,³⁸ bu, onun, bölgede Medine Devleti'nin otoritesini temsil ettiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Ebû Mûsâ'nın görevlerinin kapsamı açık olarak belirtilmemekle beraber, gönderildiği bölgelerde İslâmiyet'in bütün insanlar tarafından henüz kabul edilmediği ve yeterince bilinmediği dikkate alınırca, onun en önemli görevlerinden birisinin hiç şüphesiz, yeni dini, onun inanç, ibadet ve ahlâkını anlatmak, Kur'an'ı öğretmek, namaz kıldırmak ve dini konularda halkı aydınlatmak olduğu söylenebilir.³⁹ Zira Hz. Peygamber onu Yemen'e gönderirken, kolaylık göstermesini, zorlaştırmamasını, müjdeleyici olmasını ve nefret ettirmemesini tavsiye etmiştir. Ayrıca Ebû Mûsâ'nın, İslâm'ı iyi bilmesi, Kur'an'ı güzel okuması⁴⁰ve gönderildiği yerlerdeki halkı yakından tanınması gibi bölgenin insanlarıyla kolay ilişki kurabilecek niteliklere sahip olması bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.⁴¹ Bunun yanında, vali olarak görevli olduğu bölgelerde vergi ve zekâtların toplanması, adli olayların çözüme kavuşturulması ve imamlık gibi vazifeleri olduğu söylenebilir.

Bu arada Ebû Mûsâ, Veda Haccı'na (10/632) katılmak için Mekke'ye gelmiş ve Hz. Peygamber ile görüşmüştür.⁴² Ardından

³⁸ Bk. Abdurrezzâk, *Musannaf*, X, 168; Buhârî, *Sahîh*, II, 537, IV, 1579; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, V, 99.

³⁹ Fayda, *İslâmiyetin Güney Arabistan'a Yayılışı*, s. 88. Ebû Mûsâ'nın İslâm'ı öğretmekle görevli olduğu, bilmediği konuları Hz. Peygamber'e sorduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Buhârî'nin kaydettiği bir rivayete göre, Yemen'e vali tayin edilince o, Hz. Peygamber'e bölgede içilen içeceklerin hükmünü sormuş, Hz. Peygamber, ondan orada farklı ürünlerden yapılan içeceklerin kullanıldığını öğrenince, "*Sarhoşluk veren her içki haramdır.*" genel prensibini açıklamıştır (Buhârî, *Sahîh*, IV, 1579). Abdurrazzâk'ın naklettiği bir rivayete göre ise Hz. Peygamber Ebû Mûsâ'ya, bu hükme uymayana cezalandırması talimatını da vermiştir (Abdurrazzâk, *Musannaf*, VII, 381, IX, 245).

⁴⁰ Yemen'de görevli olan hem Ebû Mûsâ'nın hem de Muâz b. Cebel'in periyodik olarak günün belli vakitlerinde Kur'an okumaya büyük özen gösterdikleri rivayet edilmektedir. Bk. Buhârî, *Sahîh*, II, 537, IV, 1579; Müslim, *Sahîh*, "Cihâd", 7.

⁴¹ Kaynaklar, daha ziyade Muâz b. Cebel'in Yemen bölgesinde İslâm'ı ve Kur'an'ı öğretmekle görevlendirdiğini belirtmektedirler. Halife, *Târîh*, I, 97; Taberî, *Târîh*, II, 247, 293. Ancak Ebû Mûsâ da Muâz b. Cebel gibi hem gençti hem de iyi bir Kur'an ve İslâm bilgisine sahipti ve kabilesi de görev yaptığı bölgede yoğun olarak oturan Kahtânî Araplarıyla akrabaydı. Dolayısıyla bu özellikleri onunda İslâmı ve Kur'an'ı tebliğ edip öğrettiğini göstermektedir.

⁴² Buhârî, *Sahîh*, II, 564, 616, 636; Müslim, *Sahîh*, II, 894.

görevinin başına dönmüş, ancak, peygamberlik iddiasıyla ortaya çıkan Esvedü'l-Ansî'nin Yemen bölgesine hâkim olmasıyla bölgeden ayrılmak zorunda kalmıştır. Taberî'nin kaydettiği bir rivayete göre, Me'rib'de bulunan Ebû Mûsâ, Esvedü'l-Ansî tehlikesinden kaçarak yanına gelen Muâz b. Cebel ile birlikte Hadramevt bölgesine sığınmak zorunda kalmışlar ve orada Ebû Mûsâ, es-Sekâsik kabilesine; Muâz b. Cebel de es-Sekûn kabilesine misafir olmuşlardır.⁴³

Ebû Mûsâ'nın irtidat olayları bastırıldıktan sonra, tekrar Zebîd ve Rima' bölgelerine vali olarak döndüğü anlaşılmaktadır. Ebû Mûsâ'nın hem Hz. Peygamber, hem de Ebû Bekir döneminde bu bölgelerde vali olduğunu ifade eden haberler,⁴⁴ bunu göstermektedir. Ancak, kaynaklar, onu Hz. Ömer döneminde artık Yemen valisi olarak değil, Basra ve Kûfe valisi olarak anmaktadırlar. Dolayısıyla o, Ebû Bekir dönemi sonlarında Yemen'den ayrılmış olmalıdır.

B. Hz. Ömer Döneminde Ebû Mûsâ el-Eş'arî

1. Basra Valiliği

Hz. Ömer, Basra⁴⁵ valisi olan Muğire b. Şu'be'yi (öl. 50/670), hakkındaki şikâyetler üzerine⁴⁶ 17/ 638 yılında göre-

⁴³ Taberî, *Târîh*, II, 248. Ebû Mûsâ'nın anlatımına dayanan bir rivayete göre, Hz. Peygamber, hastalığı ağırlaşmış cemaate namaz kıldırılmayacak duruma gelince Ebû Bekir'i yerine imam tayin etmiştir (Müslim, *Sahîh*, "Salât", 22, 101). Bunu görgü tanığı gibi anlatmış olmasına bakılırsa, o, irtidat olayları döneminde Medine'ye gelmiş olabilir. Ancak onun bu haberi başka sahabilerden işitip kendisi duymuş gibi anlatması da mümkündür.

⁴⁴ Taberî, *Târîh*, II, 352; Vekî', Muhammed b. Halef b. Hıbbân, *Ahbârü'l-Kudât*, Kahire, 1947, I, 101-102.

⁴⁵ Basra şehrinin bulunduğu yer, önce bölgenin fethinde geçici askeri üs olarak kullanılmış, daha sonra da buraya stratejik öneminden dolayı Hicrî 14-17/636-638 tarihleri arasında Hz. Ömer'in emriyle ordugah şehri kurulmuştur. Basra'nın kuruluşu ile ilgili geniş bilgi için bk. R. Hartmann, "Basra", *İA*, İstanbul, 1993, II, 320; Abdulhalık Bakır, "Basra", *DİA*, İstanbul, 1992, V, 108-111.

⁴⁶ Basralı bir kaç kişi, Muğire'nin zina yaptığını iddia ederek suç duyurusunda bulunması üzerine Hz. Ömer onu valilikten azledince, Muğire Hz. Ömer'e gelip, eşiyile beraber olduğunu, kendisine iftira atıldığını söylemiştir. Bunun üzerine dinlenen dört şahitten birisinin eksik beyanını sebebiyle Muğire had cezasından kurtulmuştur. Halife, *Târîh*, I, 135; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 146; Taberî, *Târîh*, II, 492-493. Dineveri'ye göre Hz. Ömer, Muğire'yi suçsuz olduğu ortaya çıkınca Ebû Mûsâ'ya yardımcı olmak üzere Basra'ya göndermiştir

vinden aldıktan sonra, yerine Ebû Mûsâ'yı tayin etmiştir.⁴⁷ Halkın içinde idareye karşı iyi niyetli olmayan kişilerin şikâyetleri ve iftiraları sonucu eski valinin görevinden alındığı, sorunların yaşandığı bir şehre vali tayin edildiğini öğrenen Ebû Mûsâ, işin üstesinden gelebilmek için, halifeden beraberinde sahabeler göndermesini istemiştir. Halife, arzu ettiği kişileri yanına alabileceğini söyleyince, aralarında Enes b. Mâlik (öl. 93/711-712) ve İmrân b. Husayn'ın (öl. 52/672) da bulunduğu yirmi dokuz kişiyi alıp Basra'ya gitmiştir.⁴⁸ Hz. Ömer, onlarla biri azledilen valiye, diğeri Basralılara olmak üzere iki mektup göndermiştir. Muğire'ye yazdığı mektupta, hakkında şikâyet olduğunu ve Ebû Mûsâ'yı yerine vali tayin ettiğini belirterek, görevi ona teslim edip acele Medine'ye gelmesini emretmiştir. Basralılara ise şu mektubu yazmıştır:

“Size Ebû Mûsâ'yı, zayıfınızın hakkını kuvvetlinizden alması, sizinle birlikte düşmanlarınıza karşı savaşması, gayr-i Müslim tebaanın haklarını koruması, vergilerinizi toplayıp aranızda pay etmesi, yollarınızın emniyet ve güvenliğini sağlaması için, vali (emir) olarak tayin ettim.”⁴⁹

Bu mektupta Basra'da devletin temsilcisi olan Ebû Mûsâ'nın görev ve sorumluluklarının çerçevesinin çizildiği; buna göre, hem idarî ve adli, hem de askeri işlerden sorumlu olduğu görülmektedir. Halife, devletin henüz yeni kurumsallaşmaya başladığı bu dönemde, devletin temsilcisi olan valilere mektuplar göndererek talimatlar vermekteydi.⁵⁰ Bu amaçla halifenin Ebû Mûsâ'ya gönderdiği bir mektupta şunlar yer almıştır:

“İşinizde sağlam olmanız, bugünün işini yarına bırakmamanızdır. Eğer ertelerseniz, işleriniz üst üste birikir, hangisinden baş-

(ed-Dineverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvûd, *el-Ahbârü't-Twâl*, Beyrut, t.y., s. 118).

⁴⁷ Halife, *Târîh*, I, 135; Ya'kübî, *Târîh*, II, 146; Taberî, *Târîh*, II, 442, 482, 492-493. Belâzurî ise onun Basra valiliğine 16. yılda tayin edildiğini kaydeder (Belâzurî, *Futûh*, 341).

⁴⁸ Taberî, *Târîh*, II, 493. Dineverî, Ebû Mûsâ'nın, halifeden kendisine yardım etmek üzere Ensâr'dan bir grubu göndermesini istediğini, halifenin de ona Ensâr'dan on kişiyi gönderdiğini kaydeder (Dineverî, *Ahbâr*, 118).

⁴⁹ Taberî, *Târîh*, II, 493; Hamidullah, Muhammed, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, Beyrut, 1986, nr. 326, s. 424.

⁵⁰ Bk. Hamidullah, *el-Vesâik*, nr. 302-369, s. 393-531.

*layacağınızı bilemezsiniz ve hiçbirini yapamazsınız. Emir Allah'a itaat ettiği sürece işlerin sorumluluğunu yerine getirir...*⁵¹

Ebû Mûsâ'ya gönderdiği bir başka mektubunda ise Hz. Ömer, halkın içinde idarecilere çeşitli nedenlerden ötürü haset edenlerin olabileceğine dikkat çekmiş, hukuka uymasını, suç işleme eğiliminde olanlara karşı tedbir almasını, Müslümanların hastalarını ziyaret etmesini, cenazelerine katılmasını, kapısını onlara açık tutmasını, kendini onların işlerine vermesini ve sorumluluğunun bilincinde olmasını emretmiştir.⁵²

Ebû Mûsâ'nın zaman zaman çözemediği sorunlarla karşılaştığı ve bunları mektup yazarak halifeye sorduğu görülmektedir. Örneğin gümrük vergisi uygulaması⁵³ ile hicrî takvimin kullanılmaya başlanması Ebû Mûsâ'nın soruları üzerine üretilen çözümlerdendir.⁵⁴ Bunlardan bir diğeri de, Basra'da Müslümanların saldırarak öldürdükleri Mecusiler hakkında ne yapması gerektiği ile ilgili mektubudur. Halifenin buna cevabı, onlar için köle diyetini esas alması talimatı olmuştur.⁵⁵ Vergi uygulamasıyla ilgili sorusuna verdiği cevapta ise, Hz. Ömer, Osman b. Huneyf'in Küfe'de yaptığı gibi, Basra topraklarındaki harac vergisini düzenlemesini emretmiştir.⁵⁶ Yine kimsesiz biri öldüğünde, malının ne olacağını sormuş, halife hazineye kalacağını bildirmiştir.⁵⁷

Bunlar, dönemin idarî ve hukukî yapılanmasını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Ebû Mûsâ'nın yetenekli ve deneyimli bir idareci olması, Hz. Ömer ile ilişkilerinin sağlıklı bir zemine oturmasını sağlamıştır. Görüldüğü gibi o, karşılaştığı ve çözemediği idarî ve hukukî sorunları çekinmeden halifeye iletmış, halife de bunlara gerektiğinde sahabelerle de görüşerek çözümler getirmiş ve bunları ona bildirmiştir.

⁵¹ Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Muhammed Halil Herrâs, Kahire, 1975, s. 12.

⁵² Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, nr. 328, s. 436-37.

⁵³ Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, nr. 368, s. 518-519.

⁵⁴ Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, nr. 368, s. 521.

⁵⁵ Abdurrezzâk, *Musannağ*, X, 94.

⁵⁶ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 152. Hz. Ömer'e yazdığı bir mektupta, ilk defa "*emîru'l-mü'minîn*" unvanını kullandığı ve bundan sonra yaygınlık kazandığı belirtilmektedir. Bk. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 150.

⁵⁷ Mâlik b. Enes, *el-Mudevvenetu'l-Kubrâ*, Beyrut, t.y., VIII, 365.

Bu dönemde Hz. Ömer'in yargı ile ilgili gönderdiği bir mektup, özellikle tartışma konusu olmuştur. Bu tartışmaya burada girilmeyecek, ancak kısaca bilgi vermekle yetinilecektir. Bu mektubun Ebû Mûsâ'ya mı yoksa bir başkasına mı gönderilmiş olduğu ile ilgili çeşitli değerlendirmeler yapılmış, bazı Batılı araştırmacılar, bunun Ebû Mûsâ'ya değil Muâviye ve Ebû Ubeyde b. el-Cerrâh'a gönderildiği üzerinde durmuşlar;⁵⁸ buna karşın Hamidullah, mektup üzerine yaptığı kapsamlı incelemesinde, bu mektubun 17/638 yılında Ebû Mûsâ'ya, henüz Basra'ya vali dışında kadı tayin edilmeden⁵⁹ gönderildiğini delilleriyle ortaya koymaya çalışmıştır.⁶⁰ Bununla beraber, onun vali tayin edilmesinden kısa bir zaman sonra Hz. Ömer'in, stratejik öneme sahip olmasından dolayı nüfusu hızla artan Basra'ya, valinin yükünü hafifletmek amacıyla ve adli işlere bakmak üzere, Ka'b b. Sûr'u (öl. 36/656) kadı olarak tayin etmiştir.⁶¹ Bu uygulamanın aynı dönemlerde yaygınlaşmaya başladığı ve böylece, yürütme ile yargının bir birinden ayrılma sürecine girdiği anlaşılmaktadır. Ancak bu dönemde, Hz. Ömer'in önemli merkezi şehirlere kadıları kendisinin tayin ettiği, buralara bağlı olan yerleşim birimlerine ise kadı tayin etme yetkisini bu şehirlerin valilerine verdiği görülmektedir. Nitekim halife tarafından Basra valisi Ebû Mûsâ'ya

⁵⁸ E. Tyan, *Histoire de l'organisation judiciaire en pays d'Islam*, Leiden, 1960, s. 77-82; R. B. Serjeant, "The Caliph 'Umar's letters to Abû Mûsâ al-Ash'arî and Mu'âviya", *JSS*, XXIX (1984), s. 65-79.

⁵⁹ Ebû Mûsâ'nın tayin edildiği yılda Basra kadısının Ebû Meryem el-Hanefî olduğu rivayet edilir. Bk. Taberî, *Târîh*, II, 506. Belâzurî'nin kaydettiği bir rivayete göre Ebû Meryem'in asıl adı İyâs b. Subayh'dır ve o, Basra'da ilk kadılık yapan kişidir. Belâzurî, *Futûh*, s. 101. Ancak İbn Sa'd, Ebû Meryem'in İmrân b. el-Husayn'dan sonra, Ömer döneminde Basra'da kadılık yaptığını kaydetmektedir (İbn Sa'd, VII, 91). Buna göre İmrân, Ebû Mûsâ ile Basra'ya giden sahabe arasında olduğuna göre, Ebû Meryem daha sonra kadılık görevi yapmış olmalıdır. Basra'da kadılık yaptığı ile ilgili ayrıca bk. İbn Hacer, *el-İsâbe*, I, 224.; VII, 396; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VI, 336.

⁶⁰ Hamidullah, Muhammed, "Administration of Justice Under the Early Caliphate Instructions of Caliph 'Umar to Abû Mûsâ al-Asharî (17)", *JPHS*, XIX/1 (1971), s. 1-50; a.mlf., "Halife Hz. Ömer Devrinde Adli Teşkilat -Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye Gönderilen Kazâî Talimatnâmeler-", çev. Fahrettin Atar, *İlim ve Sanat*, İstanbul, 1989.

⁶¹ Hz. Ömer, Basra'ya önce Ebû Meryem el-Hanefî'yi, daha sonra da onu azledip yerine Ka'b b. Sûr'u kadı tayin etti. Halife, *Târîh*, I, 154; İbn Sa'd, VII, 92; Taberî, onun kadı tayin tarihini 18/639 olarak verir. Bk. Taberî, *Târîh*, II, 510. Halife, Hz. Osman döneminde zaman zaman Ebû Mûsâ'nın halifenin emriyle Basra'da kaza işlerine de baktığını kaydediyor. Halife, *Târîh*, I, 179.

gönderilen bir mektupta, zengin ve asil kişilerden kadı tayin etmesi talimatı verilmekte ve gerekçe olarak da zengin olan kişinin başkasının malına göz dikmeyeceği, asil olanın vereceği kararların neticesinden korkmayacağı ileri sürülmektedir.⁶² Basra'ya bağlı yerleşim birimlerine kadı tayin etme yetkisi olan Ebû Mûsâ'nın, bu konuda dikkat etmesi gereken hususlar hakkında direktifler aldığı, yaptığı tayinlerden sorumlu olması nedeniyle, yargı ile ilgili konularda kadılara tavsiyelerde bulunup onları denetlediği söylenebilir.

Müslüman ordunun ikamet etmesi amacıyla kurulmuş olan Basra şehrindeki valinin, bu dönemdeki en önemli görevi, hiç şüphesiz askeri organizasyonu ve idareyi yürütmektir. Ebû Mûsâ'nın bu alandaki önemli faaliyetlerinin neler olduğu üzerinde kısaca durmak gerekir. Ebû Mûsâ'nın vali olduğu tarihlerde fetih hareketleri devam etmekte olduğundan, o, Hz. Ömer'in direktifleri doğrultusunda bölgedeki komutanlarla koordineli olarak Basra ordusunun başında fetihlere katılmıştır. Ebû Mûsâ'nın askeri ve idarî yeteneği sayesinde, çok sayıda yerleşim birimi müslümanların hakimiyetine girmiştir.

Basra valisi Muğire'nin azledilip yerine yeni valinin tayin edilmesini fırsat bilen Ehvaz halkı, Sasani idarecilerinin de kışkırtmasıyla, ödemeleri gereken vergiyi ödemeyerek silâhlanıp isyan etmişler. Bunun üzerine Ebû Mûsâ, halifenin talimatıyla yerine İmrân b. Husayn'ı vekil bırakıp Ehvaz üzerine giderek şehri geri almış,⁶³ sağlam surlarla çevrili Menâzir'e ilerlemiş,⁶⁴ şehrin kuşatılması görevini emrindeki komutanlardan birine bırakarak Sus tarafına hareket etmiş ve yapılan kuşatmalardan sonra, hem Menâzir hem de Sus müslümanların eline geçmiştir.⁶⁵

Ebû Mûsâ, Hz. Ömer döneminde sürdürülen fetih girişimleri sırasında Irak bölgesindeki fetih ordularına destek vermiş, Irak'ın büyük bir kısmı fetholdükten sonra, bölgenin baş ku-

⁶² Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyâsiyye*, nr. 328, s. 437.

⁶³ Halife, *Târîh*, I, 135-36; Belâzuri, *Futûh*, 308, 370; Taberî, *Târîh*, II, 500; İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Küfi, *el-Futûh*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1406/1986, I, 267-269.

⁶⁴ Belâzuri, *Futûh*, 370; İbn A'sem, I, 269.

⁶⁵ Halife, *Târîh*, I, 136; Belâzuri, *Futûh*, 366-67, 370-71; Taberî, *Târîh*, II, 503, 505; İbn A'sem, I, 269-270.

mandanı Sa'd b. Ebî Vakkâs, Ebû Mûsâ'yı Nusaybin'in fethiyle görevlendirmiş ve Ebû Mûsâ, emrindeki birliklerle başarılı mücadelelerden sonra şehri almıştır.⁶⁶

Bu sırada Kum şehrinde bulunan İran hanedanının ileri gelenleri, Müslümanların askeri harekâtını durdurmak için Hürmüzan'ı (öl. 23/644) görevlendirmişler; o da Tüster'de konuşularak Müslümanlara karşı saldırıya hazırlanmaya başlamıştır. Bu durum karşısında, Ebû Mûsâ, Tüster üzerine gitmeden halifeden yardım istemiş, halife de Kûfe valisi Ammâr b. Yâsir'in (öl. 36/657) destek birlik göndermesini emretmiştir. Ammâr ona Nu'mân b. Mukarrin (öl. 21/642) komutasında bir birlik göndermiş, ancak Ebû Mûsâ bunun yeterli olmadığını bildirince, halife, Ammâr'a yerine Abdullah b. Mes'ûd'u bırakarak yardıma gitmesini emretmiştir. Ayrıca Cerîr b. Abdullah el-Becelî (öl. 51/671) büyük bir kuvvetle onlara katılmıştır. Ebû Mûsâ, emrindeki bu kuvvetlerle şehrin üzerine yürümüş, şehir çevresine karargahını kurmuş, Hürmüzan'a karşı yaptığı mücadeleler esnasında, kalenin gizli giriş yolunu birinin göstermesi sonucu, kaleye girmiş ve kaleyi fethetmiştir. İç kaleye sığınan Hürmüzan, Medine'ye gönderilmek ve halifeye teslim olunmak şartıyla, teslim olacağını söyleyince, Ebû Mûsâ da şartını kabul edip onu Enes b. Mâlik'in nezaretinde Medine'ye göndermiştir (21/642).⁶⁷

Hicretin 23. yılı Ebû Mûsâ, İsbahan'a karşı gönderilen kuvvetlere yardım için Basra birliğinin başında yapılan seferlere katılarak İsbahan'ın İslâm topraklarına katılmasını sağlamıştır.⁶⁸ Basra valisi Ebû Mûsâ'nın sefere çıkarken yerine Imrân b.

⁶⁶ Halife, *Târîh*, I, 139; Taberî, *Târîh*, II, 484. Halife'nin İbn İshâk'tan naklettiğine bir rivayete göre Ebû Mûsâ, er-Rehâ ve Sumeysat'ı barışla teslim aldı, diğer bir habere göre ise diğer Müslüman birliklerin desteğinde orayı fethetti. Bk. Halife, *Târîh*, I, 139.

⁶⁷ Halife, *Târîh*, I, 140-146; Belâzurî, *Futûh*, 373, 375; İbn Sa'd, V, 90; Taberî, *Târîh*, II, 501-503; İbn A'sem, I, 275-281. Tüster bir buçuk iki yıl kuşatmadan sonra ancak fethedilebildi. Kaynaklarda yapılan bu muharebelerde korku namazının bile zaman zaman geciktirildiği zikredilmektedir. Bk. Halife, *Târîh*, I, 146.

⁶⁸ Halife, *Târîh*, I, 161; Belâzurî, *Futûh*, 308; İbn Sa'd, IV, 110; Taberî, *Târîh*, II, 532, 556; İbn A'sem, I, 313-314; İbn Hayyân, Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed b. Ca'fer, *Tabakâtu'l-Muhaddisîn bi Isbahân*, thk. Abdulğafûr Abdulhak Huseyn el-Belûşî, Beyrut, 1992, I, 241. Ebû Mûsâ'nın katıldığı savaşlar için bk. Halife, *Târîh*, I, 131, 135-146, 150, 157, 161; İbn A'sem, I, 267-286, 313-319; Hattâb, *Ebû Mûsâ el-Eş'arî*, s. 141-151.

Husayn'ı, bazen da Ziyâd b. Ebîhi'yi vekil bıraktığı bilinmektedir.⁶⁹ 21/642 yılında ise, Ebû Mûsâ, Basra valiliğinden Kûfe valiliğine tayin edilmiştir.

2. Kûfe Valiliği

Kûfe valisi olan Ammâr b. Yâsir (öl. 37/657) halkın şikâyeti üzerine görevinden azledilip yerine Ebû Mûsâ'nın tayin edilmesine sebep olan gelişme, şöyle olmuştur: Bölgedeki fetihlerden sonra Hz. Ömer, fethedilen yerleri Kûfeliler ile Basralılar arasında paylaştırmak, yeni fethedilen arazileri bu iki merkezden birine bağlamak istemiştir. Basra halkı kalabalık olmasına rağmen, ellerindeki arazinin miktarı ve gelirleri nispeten az olduğundan⁷⁰ yeni fethedilen bazı bölgelerin Basra'ya katılmasını istemişlerdir. Kûfeliler ise, bu bölgelerin kendileri tarafından fethedildiğini ve kendilerine ait olduğunu, Basralıların bu bölgelerde hakları olmadığını halifeye bildirmesi için, valileri Ammâr b. Yâsir'e müracaat etmişlerdir. Onların görüşlerine katılmayan Ammâr, bu talepleri halifeye bildirmemiş ve bu tavrı da Kûfelileri kızdırmıştır.⁷¹ Ayrıca fethedilen bölgelerin iki şehir arasında paylaşılması hususunda ihtilâflar başlamış; Basralılar, Ebû Mûsâ'nın İsbahan çevresinde fethettiği yerlerin Basra'ya katılmasını isterken, Kûfeliler bu talepleri kabul etmeyerek, onların Kûfelilere yardıma geldiklerini ve bunun için ganimetten pay aldıklarını, ancak oranın gerçek fatihlerinin kendileri olduklarını iddia etmişlerdir. Bunun üzerine, Hz. Ömer, her iki tarafı da razı ederek sorunu çözmüştür.⁷² Ammâr'a kızgın olan Kûfeliler, onu halifeye şikâyete başlayınca, Hz. Ömer de Ammâr'ı Medine'ye çağırmıştır. Aynı zamanda valiliğinden şikâyetçi olan bir grup da Medine'ye gelerek, onun valilik yapabilecek yetenek ve yeterliliğinin olmadığını, yönetim ve siyasetten anlamadığını söyleyerek görevden alınmasını talep etmiştir.⁷³ Bunun üzerine Hz. Ömer, Ammâr'ı azletmiş ve yerine şikâyetçi Kûfelilerin isteğine uygun olarak Ebû Mûsâ'yı tayin etmiştir (21/642).⁷⁴

⁶⁹ Halife, *Târîh*, I, 154, 161.

⁷⁰ Taberî, *Târîh*, II, 543; İbnu'l-Esir, İzzuddin Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Beyrut 1979, III, 30.

⁷¹ Taberî, *Târîh*, II, 543; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 30-31.

⁷² Taberî, *Târîh*, II, 543; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 31.

⁷³ Taberî, *Târîh*, II, 544; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III,31-32.

⁷⁴ Taberî, *Târîh*, II, 545, 544; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III,31-32.

Ebû Mûsâ bir yıla yakın Kûfe'de görev yaptıktan sonra, Kûfeli bir grup Hz. Ömer'e gelerek valinin kölesinin bölgelerinde ticaret yaptığını söyleyip, Ebû Mûsâ'nın görevden alınmasını istemişlerdir.⁷⁵ Bu durum karşısında halife, Ebû Mûsâ'yı Kûfe valiliğinden alarak tekrar Basra valiliğine tayin etmiştir (22/643).⁷⁶

Kûfelilerin valiler hakkında çıkardığı sorunlar karşısında sıkıntıya düşen Hz. Ömer, durumu sahabeyle istişare etmiş; yüz bin Müslüman askerin yaşadığı Kûfe'ye, zayıf bir Müslümanı mı yoksa güçlü ve katı birisini mi vali tayin etmesi gerektiği konusunda düşüncelerini sormuş; tecrübeli siyasetçi Muğire b. Şu'be'nin halifeye, "*Zayıf müslümanın dindarlığı kendine, zayıflığı ise senin ve Müslümanların aleyhinedir. Güçlü ve katı olanın gücü senin ve Müslümanların lehine, katılığı ise kendi aleyhinedir.*"⁷⁷ demesi üzerine, onu Kûfe'ye vali atamıştır.⁷⁸ Bundan hareketle, Ebû Mûsâ'nın dindar ve yumuşak bir idareci olduğu, otoriter ve katı davranmadığı, Kûfe'de kendi kabilesinin de büyük bir gücünün bulunmadığı söylenebilir.

3. Tekrar Basra Valiliğine Atanması

Ebû Mûsâ 22/643 yılında Kûfe valiliğinden alınıp tekrar Basra valiliğine tayin edilmesinden sonra, hem idari işlerle hem de imar ve eğitim faaliyetleriyle uğraşmıştır. Kuruluş yıllarında Basra, Arap göçmenler için, ekonomik bakımdan Kûfe kadar cazip bir yerleşim merkezi olmamıştır. Hz. Ömer, şehrin gelirlerinin artması için bazı fethedilen verimli bölgeleri Basra'ya bağlamış ve maaş dağıtımında Kûfelilere tanınan hakları Basralılara da tanımıştır.⁷⁹ Bu sayede şehrin nüfusu hızla artmıştır.

Ebû Mûsâ daha önce namaz kılmak için etrafı kamıştan⁸⁰ çitlerle çevrilerek yapılmış üstü açık cami alanına, kerpiç ve çamur kullanarak yeni cami inşa ettirmiş ve onun yanına da aynı

⁷⁵ Ebû Mûsâ'nın kölesi'nin yem satmasına karşı çıkan el-Velid b. Abdşems ile aynı görüşte olan bir grup Hz. Ömer'e gelerek valilerini şikayet ettiler ve onu istemediklerini söylediler. Bk. Taberî, *Târîh*, II, 545; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 32.

⁷⁶ Taberî, *Târîh*, II, 545, 499; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III,32.

⁷⁷ Bk. Taberî, *Târîh*, II, 545; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III,33.

⁷⁸ Bk. Taberî, *Târîh*, II, 545; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III,33.

⁷⁹ Taberî, *Târîh*, II, 543-44.

⁸⁰ Halife, *Târîh*, 129.

malzemedden vali konağını yaptırmıştır.⁸¹ Başlangıçta kamıştan yaptıkları evlerle idare eden Basralılar, Hz. Ömer'in iznini alarak evlerini kerpiçten yapmağa başlamışlardır.⁸² Başlangıçta askeri merkez olarak kurulan Basra, zaman içinde Arap kabilelerinin yerleştirilmesiyle büyük bir şehir haline gelmiştir.⁸³ Ancak merkezde yeterli su kaynağının olmaması, içme suyu sıkıntısına neden olmuştur. İçme suyu sıkıntısı çeken Basralılar, bir heyetle Hz. Ömer'e gelip tatlı su sıkıntısı çektiklerini, altı millik mesafeden su taşıdıklarını bildirerek yardım talebinde bulununca, halife, Basra valisi Ebû Mûsâ'ya bir mektup yazarak kanal açtırmak suretiyle şehre su getirtmesini emretmiştir. Bunun üzerine Ebû Mûsâ, açtırdığı dokuz mil uzunluğundaki kanalla şehre su getirtmiş ve kendi adını taşıyan bu kanal sayesinde Basralılar en önemli sıkıntularından kurtulmuşlardır.⁸⁴

Ebû Mûsâ'nın, Basra'da İslâm'ın yayılması ve Kur'an'ın öğretilmesi için ayrı bir çaba gösterdiği anlaşılmaktadır.⁸⁵ Hiç şüphesiz diğer sahabeler de aynı gayreti gösteriyorlardı, ancak o, bir taraftan şehrin valisi olarak merkez caminde namazları kıldırıyor, diğer taraftan da sesinin güzelliği sebebiyle Kur'an okuyuşu herkesin hoşuna gidiyordu. Erken dönemlerde genel olarak Müslüman Araplar arasında Kur'an'ın yaygın eğitimi, cemaatle kılınan namazlarda imamın okuduğu Kur'an'ı dinlemek suretiyle gerçekleştiği dikkate alınır, bunun önemi daha iyi anlaşılır. Öte yandan namazlarda imamın okuduğu sureler de pek kısa değildi. Nitekim Hz. Ömer, Ebû Mûsâ'ya gönderdiği namaz vakitlerini bildiren bir mektubunda, sabah namazında mufassal'ın uzunundan

⁸¹ Belâzurî, *Futûh*, 342, 345; Yâkût, *Mu'cem*, I, 433. Ed-Dîneverî Hz. Ömer'in Ebû Mûsâ'yı Basra'ya vali olarak gönderirken orada bulunan Araplara parseller vermesini, her kabile için bir mahalle kurmasını, insanları bina yapmaya teşvik etmesini, onlar için mescit ve cami inşa etmesini emrettiğini kaydeder. Bk. Dîneverî, *Ahbâr*, 118.

⁸² Yâkût, *Mu'cem*, I, 433.

⁸³ Yâkût, *Mu'cem*, I, 430-34.

⁸⁴ Yâkût, *Mu'cem*, II, 275, 356; V, 324.

⁸⁵ İbn Sa'd'ın aktardığı bir rivayete göre Ebû Mûsâ, vali olarak Basra'ya gelişinden hemen sonra Kur'an öğrenmeyi teşvik etmiş ve öğretimine başlamıştır. Bu rivayete göre, onun vali olmasından iki ay kadar sonra yedi kişi Kur'an'ı hatmetmiş, bunlardan birisini halifeye göndermiş, halife de bu kişiye iki bin dirhem maaş bağlamıştır (İbn Sa'd, VII, 123).

iki sure okumasını emrediyordu.⁸⁶ Ebû Mûsâ'nın aynı zamanda halka Kur'an dersleri verdiği de anlaşılmaktadır. Zira Hz. Ömer Basra'dan Medine'ye gelen Enes b. Mâlik'e "Sen oradan ayrılırken Ebû Mûsâ ne yapıyordu?" diye sorar. Enes de "İnsanlara Kur'an öğretiyordu." yanıtını verir.⁸⁷ Yine Taberî'nin Ebû Recâ el-Atârî'den naklettiği bir rivayette, Ebû Mûsâ'nın merkez caminde insanlara Kur'an dersleri verdiği belirtilmektedir.⁸⁸ Basralılar Kur'an kıraatini ondan aldıkları gibi,⁸⁹ diğer İslâmî ilimleri de temel olarak ondan öğrenmişlerdir.⁹⁰ Bu nedenle Hasan-ı Basrî onun hakkında, "Basra'ya halkı için Ebû Mûsâ'dan daha hayırlısı gelmedi."⁹¹ demiştir.

Bazı kaynaklar, Basra valiliği döneminde Ebû Mûsâ hakkında Hz. Ömer'e şikâyetlerde bulunulduğunu ve halifenin de onu sorguladığını belirtmektedirler. Sözü edilen şikâyet konuları, valinin özel yaşamına ve halk ile olan ilişkilerine de ışık tutmaktadır. Bu nedenle bu konudaki rivayetleri değerlendirmek zorunludur.

4. Hakkındaki Şikâyetler

Ebû Mûsâ'nın Basra valiliği döneminde bazı kişilerin onu halifeye şikâyet ettiği haberleri kaynaklarda yer almaktadır. Bununla ilgili olarak Taberî'nin 23/643 yılı olayları arasında Seyf b. Ömer'den naklettiği bir haberde, Bayrûz fethedilince, fethi haber vermek ve humusu götürmek üzere halifeye gönderilen heyette

⁸⁶ Bkz. Mâlik b. Enes, *el-Muwatta'*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Mısır, t.y., I, 7.

⁸⁷ Bkz. İbn Sa'd, II, 345.

⁸⁸ Ebû Recâ da bu derslere katılmış ve Alak suresini öğrenmiştir. Bk. Taberî, *Tefsir*, XXX, 252.

⁸⁹ İbn Ebî Dâvûd, es-Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif*, ed. Arthur Jeffery, Kahire 1936, s. 13, 209-211. Basralılar onun mushafını "lûbâbu'l-kulûb" olarak adlandırmaktaydılar. Bk. eş-Şeybânî, Muhammed b. Muhammed, b. Abdolvâhid, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ebû'l-Fidâ Abdullâh el-Kâdî, Beyrut, 1995, I, 15; Theodor Nöldeke, *Geschichte des Qorâns*, (bearbeitet von Friedrich Schwally), Leibzig, 1919, s. 47 vd.

⁹⁰ Ebû Mûsâ Hz. Peygamber'den hem Kur'an okumanın hem de ilim öğrenmenin faziletleriyle ilgili rivayet ettiği hadisler için bk. Bk. Buhârî, *Sahih*, I, 42, IV, 1917, V, 2070; Tirmizî, Muhammed b. İsmâ, *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd., Beyrut, t.y., V, 150; İbn Hanbel, *Mûsned*, IV, 392 vd.; İbn Hibbân, *Sahih*, III, 135.

⁹¹ Buhârî, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, thk. Es-Seyyid Hâşim en-Nedvî, Dâru'l-Fikr, b.y.y., t.y., V, 22.

bulunmak isteyip de, kendisine yer verilmeyen Anze kabilesinden Dabbe b. Muhsın, buna kızarak halifeye gelip, Ebû Mûsâ'nın altmış esiri kendisine tahsis ettiğini, Ukayle⁹² adında bir cariyesinin olduğunu, kimse güç yetiremediği halde Ebû Mûsâ'nın evinde sabah ve akşam kazan kaynadığını, yine onun iki ölçeği bulunduğunu, Basra'nın işlerini Ziyâd b. Ebî Süfyân'a⁹³ bıraktığını, el-Hatî'e bin dirhem ihşanda bulunduğunu söyleyerek onu şikayet etmiştir.⁹⁴ Bunun üzerine halife Ebû Mûsâ'yı Medine'ye çağırarak Dabbe ile yüzleştirip sorgulamıştır. Ebû Mûsâ savunmasında, altmış esiri⁹⁵ fidye karşılığı serbest bıraktığını ve aldığı fidyeleri de Müslümanlara paylaştığını; iki ölçeğin birisini ailesinin, diğerini de Müslümanların erzakını ölçmekte kullandığını;⁹⁶ Ziyâd'a asaletine ve görüşüne güvendiği için görevini devrettiğini; el-Hatî'e kendisini eleştirmemesi için malından ihşanda bulunduğunu söylemiştir. Yalnız Ukayle hakkında bir şey diyememiştir. Ebû Mûsâ'nın verdiği cevapları Dabbe de doğrulayınca halife, Ukayle ve Ziyâd'ı kendisine göndermesini emrederek Ebû Mûsâ'yı görevine iade etmiştir.⁹⁷ Hz. Ömer, Medine'ye gelen Ukayle'yi yanında alı koyarken, Ziyâd'ı idarî ve dini konularda imtihan ettikten sonra, takdir ederek Basra'ya geri göndermiştir.⁹⁸

İbn Abdirabbih'in kaydettiği bir habere göre ise, Ebû Mûsâ hakkındaki şikayetler, yanında tuttuğu iki cariyeye, evinde günde iki defa yemek pişirilmesi ve kullandığı iki ölçekle ilgilidir. Ebû

⁹² Muğire bu cariyeyi, görevi Ebû Musa'ya devrederken ona hediye etmişti. Bk. Taberî, *Târîh*, II, 492, 493; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 82.

⁹³ Dîneverî, Ebû Mûsâ'ya katiplik yapan kişinin adını Ziyâd b. Ubeyd olarak kaydeder (Dîneverî, *Ahbâr*, 118).

⁹⁴ Taberî, *Târîh*, II, 556.

⁹⁵ Ebû Ubeyd, Ebû Mûsâ'nın fidye almak amacıyla esirler arasından kırk okçuyu seçtiğini kaydeder (Ebû Ubeyd, *el-Kâsım b. Sellâm, Kitâbu'l-Emvâl*, Muhammed Halil Herâs, Kahire, 1975, s. 161 vd.).

⁹⁶ Hz. Ömer'in Rasûlullah'ın sahtekârlık olduğu için yasakladığı cahiliye dönemi adeti olan satın alırken büyük, satarken küçük olmak üzere kullanılan iki ölçek mi kullanıyor diye endişe ettiği anlaşılıyor. Cengiz Kallek, *Asr-ı Saâdette Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İstanbul, 1997, s. 289.

⁹⁷ Taberî, *Târîh*, II, 556.

⁹⁸ Taberî, *Târîh*, II, 557. İbn Kuteybe, Ziyâd b. Ebi Süfyân'ın Ebû Mûsâ'nın katibi olduğunu, Hz. Ömer'in onu çok akıllı olmasından ötürü kamu hizmeti yapmasını sakıncalı görerek görevden aldığını kaydeder. Bk. İbn Kuteybe, *Uyûn*, I, 329.

Mûsâ savunmasında, Ukayle adındaki cariyenin teşrifatçılık yaptığını, kral kızlarından olan diğerini fidyesini artırmaları için alı koyduğunu; kendisine her gün yevmiye olarak verilen bir koyunun yarısının sabah, yarısının akşam pişirildiğini; ölçeklerin birini sadece ailesine ait erzakı ölçmekte, diğerini ise alışverişlerinde kullandığını söylemiştir. Böylece suçlamaların doğru olmadığını öğrenen Hz. Ömer onu, Ukayle adlı cariyeyi kendisine göndermesini emredip uyarılarda bulunarak görevine iade etmiştir.⁹⁹

Bu iki haber birbirini tamamlar niteliktedir. Zira Seyf b. Ömer'in haberinde, günde iki kez kazan kaynama sebebi belirtilmezken diğerinde bu açıklanmaktadır. Her iki haberde de Ukayle ile ilgili şikâyet sebebinin açık olmadığı görülüyor. Muhtemelen, Muğire'nin hediye ettiği Ukayle ile Ebû Mûsâ'nın fazla ilgilenmesi şikâyet konusuydu ki, bu konuda o susmak zorunda kalmış, halife de bu cariyeyi kendisine yollamasını emretmiştir. Neticede kişisel husumetten dolayı Dabbe'nin bu suçlamalarda bulunduğu, Ebû Mûsâ'nın valilikten azlini gerektirecek bir durumun olmadığı ortaya çıkmıştır.¹⁰⁰ İbn Abdırabbih'in kaydettiği bir habere göre ise, Hz. Ömer, Ebû Mûsâ'yı Basra valiliğinden azlettiği gibi mallarının yarısına da el koymuştur.¹⁰¹ Fakat bunun doğru olması mümkün görünmemektedir. Çünkü erken dönem kaynakları bu haberi doğrulamazlar, tam aksine Hz. Ömer vefat ettiğinde, Ebû Mûsâ'nın Basra valisi olduğunu belirtirler.¹⁰²

⁹⁹ İbn Abdırabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelûsî, *el-Ikdu'l-Ferîd.*, thk. Ahmed Emin vd., Kahire, 1965, I, 45.

¹⁰⁰ Hz. Ömer de bunu vurgulayarak, yalandan kaçınılması uyarısında bulundu. Taberî, *Târîh*, II, 557.

¹⁰¹ İbn Abdırabbih, *İkd*, I, 45. Mâlik b. Enes'in kaydettiği bir rivayette, hazinenin parasından elde edilen gelirin yarısına halifenin el koyması söz konusudur. Buna göre, Basra valisi olan Ebû Mûsâ, topladığı vergileri Hz. Ömer'e ulaştırmaları için Medine'ye gitmek üzere olan Hz. Ömer'in oğulları Abdullah ve Ubeydullah'a vererek dilerlerse bu para ile, Medine'de ihtiyaç duyulan bazı mallardan satın alıp götürerek orada sattıktan sonra halifeye ödemedede bulunabileceklerini söylemişti. Bu teklifi olumlu karşılayan iki kardeş böyle yapmış ancak durumu öğrenen Hz. Ömer kârlarına el koymak istemişti. Buna Ubeydullah'ın itirazı üzerine, işlem hazineden borç alma gibi sayılarak kârlarının yarısına el kondu. Mâlik, *Muvatta'*, II, 687. Burada vali, halifenin oğullarına bu imkanı sağlamakla, halife ailesine ayrıcalık mı tanımişti, bunu bilemiyoruz. Ancak rivayete bakılırsa bunun ilk defa olduğu anlaşılıyor. İbn Sa'd'ın Vakıdî'den naklettiği, Ebû Mûsâ'nın Hz. Ömer'in hanımı Âtike bt. Zeyd'e bir halı hediye etmesi ve her ikisinin de azarlanması ile ilgili rivayet için bk. İbn Sa'd, III, 308.

¹⁰² Belâzurî, *Futûh*, II, 322; Taberî, *Târîh*, II, 557, 587.

C. Hz. Osman Döneminde Ebû Mûsâ

1. Basra Valiliğinden Azli

Hz. Osman 24/644'te halife olduktan sonra da Ebû Mûsâ Basra valiliği görevini sürdürmüştür.¹⁰³ Kaynaklar, onun 29/649 yılında bazı Basralılar ile aralarında çıkan bir anlaşmazlık sonucu görevinden alındığını belirtirler,¹⁰⁴ ancak bundan önce halife ile aralarında geçen herhangi bir tatsız olaydan söz etmez. Bu ise, onun Hz. Osman döneminde, yaklaşık dört yıl Basra valiliğini sorunsuz yürüttüğünü göstermektedir. Ebû Mûsâ'nın idarî görevleri yanında din öğretimi ile kazandığı itibar da dikkate alınırsa bunda şaşılacak bir durum olmadığı anlaşılır.

Azline sebep olan olaya gelince, Taberî'nin Seyf b. Ömer'den naklettiğine göre, Basra'ya bağlı bazı bölgelerde isyan çıkmış, Ebû Mûsâ da Müslümanları buna karşı koymaya çağırarak cihadın faziletlerini anlatmış, konuşması esnasında yaya olarak cihada katılmanın daha faziletli olduğunu söylemiştir. Bu nedenle Müslümanlardan bir kısmı bineklerini bırakıp yaya olarak sefere katılmaya karar vermiş, diğer bir kısmı ise valinin sözü özüne uyup uymadığına bakarak karar vermek üzere valiyi beklemeye başlamışlardır. Ebû Mûsâ, vali konağından eşyasını yüklediği kırk katır ile çıkınca, bunlar hemen katırların iplerini tutup, kendilerini katırlara bindirmesini, onun ise onları teşvik ettiği gibi yürüyerek gelmesini söylemişlerdir. Buna kızan Ebû Mûsâ, onlara bağırmış, onlar da katırları bırakmışlar ve Ebû Mûsâ oradan ayrılmıştır.¹⁰⁵ Ardından bu kişiler, halifeye gelip Ebû Mûsâ'yı azletmesini talep etmişlerdir. Hz. Osman da onlara kimi vali istediklerini sorunca Dabbe kabilesinden Ğaylân b. Hareşe şöyle demiştir:

“Bizim topraklarımızı yiyen bu adamdan başka kim olursa olsun kabul ediyoruz. Sizin aranızda son derece düşkün olup da

¹⁰³ Hz. Ömer'in yerine geçecek halifeye Ebû Mûsâ'yı dört yıl Basra valiliğinden almaması için vasiyette bulunduğu rivayet edilir. İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 212.

¹⁰⁴ Halife, *Târîh*, II, 161; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 166; Taberî, *Târîh*, II, 604; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 98. Hz. Osman'ın hilafetinin altıncı yılında, dolayısıyla 29/649'da görevden alındığı kaydediliyorsa da, dördüncü yılında görevden alındığını ileri süren rivayet de vardır. Bk. Taberî, *Târîh*, II, 604.

¹⁰⁵ Taberî, *Târîh*, II, 604; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 99.

onu bu düşkünlüğünden kurtarmak istediğiniz bir kimse yok mudur? Ey Kureyş kabilesi! Bu Eş'ar kabilesine mensup olan yaşlı adam ne zamana kadar bu toprakların kanını emip duracak?"¹⁰⁶

Bu durum karşısında halife Ebû Mûsâ'yı azledip yerine Abdullah b. Âmir b. Kurayz'ı (öl. 59/679) tayin etmiştir.¹⁰⁷ Halife henüz 25 yaşında bir genç olan Abdullah'ın emrine, hem Basra hem de Osman b. Ebî'l-Âs'ı azlederek Fâris bölgesinin idaresini vermiştir.¹⁰⁸ Ebû Mûsâ, yerine Abdullah b. Âmir'in tayin edildiğini duyunca, önemli bir tepki göstermemiştir. Kaynaklar, onun halka "Size harac toplayan ve mal biriktiren, nineleri, teyzeleri, halaları cömert olan, kendisi için iki ordunun toplandığı bir tıful geliyor." dediğini kaydeder.¹⁰⁹

Anlatılan olaya bakıldığında, on bir yıldan beri sorunsuz valilik yapan birisinin sadece bu sebeple görevden alınması mümkün görünmemektedir. Zira Ebû Mûsâ yaptığı konuşmada, muhtemelen savaşa katılmak için bineği olmayanlara, yaya katıldıkları takdirde, çektikleri sıkıntı sebebiyle daha fazla sevap kazanacaklarını söylemiştir. Ayrıca binekli cihada çıkmayı yasaklamadığı gibi, kötülemediği de anlaşılmaktadır. Öyleyse bunun ardında yatan esas neden ne olabilir? Tahâ Hüseyin'in de işaret ettiği gibi, Basra'da Kureyş ile aynı soydan gelen Mudarlılar çoğunlukta, Yemen kökenli Araplar ise azınlıktaydı. Hz. Ömer, muhtemelen kabile asabiyetini önlemek amacıyla halkının çoğu Yemenli olan Kûfe, Şam ve Mısır'a Mudarlı valiler; halkının ekseriyeti Mudarlı olan Basra'ya da Yemen kökenli Ebû Mûsâ'yı vali tayin etmiştir.¹¹⁰ Hz. Osman döneminde asabiyetin yeniden ortaya çıkması ve önemli merkezlere halifenin yakınlarının vali tayin edilmesi, Basra'da çoğunluğu teşkil eden Mudarlıların, Yemen kökenli valilerinin yerine kendilerine etnik olarak yakın Kureyşli birinin atanmasını talep etmelerine sebep olmuştur. Nitekim yukarıda Mudarlı Dabbe kabilesine mensup Ğaylân b. Hareşe'nin sözleri, bu asabiyet anlayışını açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla Ebû Mûsâ'nın görevden alınma sebebi olarak zikredilen olayın bir

¹⁰⁶ Taberî, *Târîh*, II, 605.

¹⁰⁷ Taberî, *Târîh*, II, 605; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 99-100.

¹⁰⁸ Halife, *Târîh*, I, 161.

¹⁰⁹ Taberî, *Târîh*, II, 605; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 100; krş. Halife, *Târîh*, II, 161.

¹¹⁰ Taha Hüseyin, *el-Fitnetu'l-Kubrâ*, I, 114.

bahane olduğu anlaşılmaktadır. Basra valiliğinden azledildikten sonra ise Ebû Mûsâ, Kûfe'ye gitmiştir.

2. Kûfe Valiliğine Getirilişi

Ebû Mûsâ, 29/649 yılında Basra valiliğinden alındıktan sonra Kûfe'ye gelip ev yaptırarak oraya yerleşmiştir.¹¹¹ Bu arada Kûfe'de yönetime karşı muhalefet başlamış,¹¹² bunların ileri gelenleri sürgün edilmiştir.¹¹³ 34/654 yılında Kûfeli muhalifler, şehrin ileri gelenlerinin Kûfe'ye bağlı çeşitli bölgelere vali tayin edilerek gönderilmesini,¹¹⁴ vali Sa'îd b. el-Âs'ın da Medine'de valiler toplantısında olmasını fırsat bilerek sürgündeki arkadaşlarını şehre çağırıp, Mâlik b. el-Hâris el-Eşter liderliğinde,¹¹⁵ valiyi şehre sokmamayı kararlaştırmışlardır.¹¹⁶ Nitekim şehre sokulmayan vali, Medine'ye dönmek zorunda kalmıştır.¹¹⁷ Ardından el-Eşter, Ebû Mûsâ'ya Kûfelilere namaz kıldırmasını, Huzeyfe'ye de Sevâd ve fey¹¹⁸ idaresini üslenmesini emretmiştir.¹¹⁹ Bunun üzerine

¹¹¹ İbn Sa'd, VI, 16.

¹¹² Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir, *Ensâbu'l-Eşraf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Zirikli, Beyrut, 1996, VI, 138-150.

¹¹³ Belâzurî, *Ensâb*, VI, 152-56.

¹¹⁴ Seyf, İbn Ömer ed-Dabıyyu'l-Esedî, *el-Fitnetu ve Vak'atu'l-Cemel*, thk. Ahmed Râtib Armûş, Beyrut, 1391, s. 44-45; Taberî, *Târîh*, II, 641.

¹¹⁵ Belâzurî, *Ensâb* VI, 157; Seyf, *el-Fitne*, 45; Taberî, *Târîh*, II, 641 (Seyf b. Ömer).

¹¹⁶ Belâzurî, *Ensâb* VI, 157; Seyf'in rivayetine göre, sürgündekilere mektup yazarak Kûfe'ye çağırın ve valinin şehre sokulmaması için çaba sarf edenlerin başında Kûfe'de ilk defa halifenin azlını isteyen Yezid b. Kays bulunmaktaydı ve o, İbnu's-Sevdâ'nın yazıştığı kimselerle de görüşmekteydi. Bk. Seyf, *el-Fitne*, 44-46; Taberî, *Târîh*, II, 641. Muhalifler, Kûfe valisi Sa'îd'i Sevâd arazilerini kabilesi Kureys'in malı gibi görmekte ve ataları düşürmek istemekle suçluyorlardı. Bk. Seyf, *el-Fitne*, 45; Taberî, *Târîh*, II, 642; İsfehâni, Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Muhammed, *Kitâbu'l-Eğâni*, Kahire, 1924-1974, XII, 143.

¹¹⁷ Belâzurî, *Ensâb* VI, 158 vd.; İbn Sa'd, V, 33; Taberî, *Târîh*, II, 642, 644; Belâzurî'deki bir rivayete göre, Sa'îd Hz. Osman'ın yanına dönüp durumu bildirince, Osman bütün bunların Ali, Zübeyr ve Talha'nın işi olduğunu söylemiştir (Belâzurî, *Ensâb*, VI, 158).

¹¹⁸ Fey, İslâm devletinin gayrimüslim tebaadan aldığı cizye, haraç ve ticaret malları vergisinin ortak adıdır. Geniş bilgi için bkz. Th. W. Juynboll, "Fey", *İA*, İstanbul, 1993, IV, 584-585; Mustafa Fayda, "Fey", *DİA*, İstanbul, 1995, XII, 511-513.

¹¹⁹ Belâzurî, *Ensâb* VI, 159; İbn Sa'd, V, 33; Taberî, *Târîh*, II, 642, 644; krs. Halife, *Târîh*, I, 161. Bu durum karşısında Ebû Mûsâ kalkarak halkı sükunete ve itaate çağırıldı. Onlar da kendilerine namazı kıldırmasını istediler.

Ebû Mûsâ, Kûfelilerin halifeye itaat ve bağlılıklarını bildirmeleri şartıyla bu görevi üstlenebileceğini belirtmiştir. Orada bulunanlar halife Hz. Osman'a bağlı olduklarını ve itaat ettiklerini ifade edince, Ebû Mûsâ cemaate imam olmuştur.¹²⁰ Bu onun Kûfe valiliği makamına geçmesi anlamına geliyordu. Kûfe'deki gelişmeyi Medine'ye dönen Sa'îd'den öğrenen Hz. Osman, el-Eşter'e gönderdiği bir mektupta, onu ve arkadaşlarını, itaate çağırıldıktan sonra, ilk ayrılık yolunu açtıklarını bildirip Allah'tan korkmalarını, Kur'an'a ve hakka dönmelerini emretmiştir.¹²¹ El-Eşter de Hz. Osman'a yazdığı cevapta, onu Kur'an'ın hükümlerini ve Peygamber'in sünnetini terk etmekle suçlamış, yaptığı eleştirilerin ardından şehirlerine arzu ettikleri Abdullah b. Kays Ebû Mûsâ'yı vali tayin etmesini, onu kötü yola çağırان ailesinden Velid'ini de Sa'îd'ini de kendilerinden uzaklaştırmasını istemiştir.¹²² Bu mektup Kûfeli bir heyet tarafından Hz. Osman'a iletilince,¹²³ halife, Ebû Mûsâ ve Huzeyfe'ye şu mektubu yazmıştır: “İkiniz Kûfelilerin istediği güvendiğim kişilersiniz, işlerini üstlenin ve hakkıyla yerine getirin. Allah bizi ve sizi bağışlasın!”¹²⁴ Böylece 34/655 tarihinde valiliği resmen onaylanan Ebû Mûsâ, devletin temsilcisi olarak idarenin başına geçmiş ve güvenliği sağlamıştır.¹²⁵

Burada, Kûfeli muhalefet grubunun neden Ebû Mûsâ'yı vali yapmak istedikleri sorusu sorulabilir. Ebû Mûsâ'nın muhalefetin taleplerine ve eleştirilerine katılıp katılmadığı bilinmemektedir. Ancak Basra valiliğinden azledilmiş olması onun, iktidarın politikalarından rahatsız olmasına sebep olmuş olabilir. Bununla bir-

Ebû Mûsâ, Hz. Osman'a olan itaat ve bağlılıklarını bildirmeleri şartı ile bunu yapacağını söyleyince halifeye itaat ve bağlılıklarını ifade ettiler. Seyf, *el-Fitne*, 48.

¹²⁰ Taberî, *Târîh*, II, 642, 644; Seyf, *el-Fitne*, 48.

¹²¹ Belâzurî, *Ensâb*, VI, 159. Seyf b. Ömer'in rivayetine göre, Halife, Sa'îd'den Kûfelilerin vali olarak Ebû Mûsâ'yı istediklerini öğrenince, onu tayin etti. Ebû Mûsâ da halka yaptığı konuşmada, ayrılığa düşmemelerini, cemaate uymalarını, itaat etmelerini, acelecilikten sakınıp sabretmelerini istedi. Namaz kıldırmadan önce, Kûfelilerden Hz. Osman'a itaat ve bağlılık sözü aldı. Seyf, *el-Fitne*, 47.

¹²² Belâzurî, *Ensâb* VI, 159; Halife, *Târîh*, I, 161.

¹²³ Mektubu Hz. Osman'a getirenlerin adları için bk. Belâzurî, *Ensâb*, VI, 159.

¹²⁴ Belâzurî, *Ensâb* VI, 159; Seyf b. Ömer'in rivayetinde, Hz. Osman Kûfelilere yazdığı mektupta istedikleri kişiyi onayladığını ve Sa'îd'i azlettiğini belirttiikten sonra onlara uyarılarda ve tavsiyelerde bulunmaktadır. Bk. Seyf, *el-Fitne*, 47-48.

¹²⁵ Belâzurî, *Ensâb* VI, 159.

likte onun halifeye bağlı olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü o, halktan halifeye itaat ve bağlılık sözü aldıktan sonra valilik görevini kabul etmiştir. Fakat muhalefetin Ebû Mûsâ'yı tercihinde kabile asabiyeti ve dayanışmasının rolü olduğu sezilmektedir. Zira onun vali olmasını isteyen ve bunu başaran muhalefet grubunun önderi Mâlik, bir Yemen kabilesi lideridir. Ebû Mûsâ ise, Hz. Peygamber döneminden başlayarak valilik görevlerinde bulunmuş Yemen kökenli saygın bir sahabedir. Kabile asabiyetinin tekrar canlılık kazandığı, valinin, harac arazilerini Kureyşin malı gibi görmekle suçlandığı¹²⁶ bir dönemde, muhalefetin Kureyş dışından isteyebileceği, Kureyş aristokrasisinin de itiraz edemeyeceği en uygun aday Kûfe'de o idi. Ayrıca onun Basra valiliğinden azledilmiş olması, muhalefetin onu kendisine daha yakın görmesine sebep olmuş olabilir. Kûfe'de gerek muhalefet liderinin gerekse kabilelerin önemli bir kısmının Yemen kökenli oluşu, onun halk desteğini de arkasına almasını kolaylaştırmıştır.

Kûfeli muhalefet grubu, istedikleri vali değişikliğini yapmalarına rağmen neden valilerini değiştirmek isteyen Mısırlı ve Basralılar ile halifenin kuşatılmasına aktif olarak katıldılar? Muhtemelen bunun nedeni, halifenin kendilerini cezalandırabileceği endişesiydi. Zira bu gelişmeden oldukça rahatsız olan halife, onlara karşı her an bir cezalandırma girişiminde bulunabilirdi. Öte yandan yukarıda belirtildiği gibi, valiliğe getirdikleri Ebû Mûsâ da açıkça halifeye bağlılığı gerekli görüyordu. Bununla birlikte onun Kûfeli muhalefet grubunun halifeye karşı faaliyetlerini durdurmadağı anlaşılmaktadır.

D. Hz. Ali Döneminde Ebû Mûsâ

1. Kûfe Valiliğinden Azli

Hz. Ali halife olunca, ilk yaptığı icraatlardan birisi Hz. Osman'ın valilerini azledip yerlerine kendi valilerini tayin etmek olmuş, Kûfe valisi Ebû Mûsâ'nın yerine de Umâre b. Şihâb'ı göndermiştir.¹²⁷ Ancak Umâre görev yerine giderken, Zübelâ denilen kasabada, Hz. Osman'ın intikamını almak amacıyla yola çıkan Tuleyhya b. Huveylid ile karşılaş; bu şahıs Umâre'ye, geri dönme-

¹²⁶ Bk. Seyf, *el-Fitne*, 45; Taberî, *Târîh*, II, 642; İsfehânî, *Eğâni*, XII, 143.

¹²⁷ Seyf, *el-Fitne*, 100; ed-Dineverî, *Ahbâr*, s. 142; Taberî, *Târîh*, III, 3; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 201; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 229.

sini, Kûfelilerin kendi valilerinden başka bir vali istemediklerini söylemiş ve onu ölümle tehdit etmiştir.¹²⁸ Medine'ye dönmek zorunda kalan Umâre, durumu Hz. Ali'ye anlatınca,¹²⁹ Medine'de bulunan ve Hz. Ali'ye en önemli desteği veren Mâlik b. el-Hâris el-Eşter, halifeye valileri Ebû Mûsâ'dan memnun olduklarını belirterek görevde kalmasını talep etmiştir. Halife de bunu kabul etmek zorunda kalmıştır.¹³⁰ Daha sonra Hz. Ali, kendisine biatını istediği bir mektubu Ma'bed el-Eslemî ile Ebû Mûsâ'ya göndermiş¹³¹ ve Ebû Mûsâ da halkın biatını aldıktan sonra, istekli ve isteksiz biat edenleri de kaydettiği bir biat mektubunu halifeye göndermiştir.¹³²

Bu arada Hz. Ali, kendisine isyan eden Muâviye'ye karşı askeri sefer hazırlığı yaparken, Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr'in başını çektiği bir muhalefet grubunun Mekke'den Basra'ya giderek şehri ele geçirdiklerini öğrenmiştir. Bunun üzerine önce, kendisine biat etmiş olan Talha ve Zübeyr'in başında bulunduğu bu isyan girişimine müdahale etmek zorunda kalmıştır. Bu gelişme karşısında Kûfe'deki olumlu havanın bozulmaya başladığı, Ebû Mûsâ'nın halifeye karşı olumsuz bir tutuma yöneldiği, Basra'da meydana gelen huzursuzluğu gidermek için halifeye asker vermeye yanaşmadığı, bununla da yetinmeyerek şehir halkını bu olaya karşı pasif kalmaya çağırdığı görülmektedir.¹³³ Bu konu ile ilgili kaynaklarda yer alan rivayetlere göre olay şu şekilde gelişmiştir:

Hz. Ali, Medine'den Basra'ya gitmek üzere kendisine katılan askerlerin başında yola çıkmış, Rebze'den ayrıldıktan sonra yolda

¹²⁸ Taberî, *Târîh*, III, 3 (Seyf b. Ömer'den); İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 202; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 230.

¹²⁹ Taberî, *Târîh*, III, 3 (Seyf b. Ömer'den); İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 202.

¹³⁰ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 179.

¹³¹ Seyf, *el-Fitne*, s. 100; Taberî, *Târîh*, III, 4 (Seyf b. Ömer'den); İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 104. Belâzurî'nin Medâini'den naklettiği bir habere göre, Ebû Mûsâ'ya biat mektubunu götüren elçi, Yezid b. Âsım'dır. Elçi gelmeden önce, Hişâm b. Utbe Hz. Ali'ye biat etti ve ardından şu şiiri söyledi: "Açıktan Ali'ye biat ediyorum; emîrim el-Eş'arî'den korkmuyorum." (Belâzurî, *Ensâb*, III, 14). Bu habere göre Ebû Mûsâ'nın, Hz. Ali'nin halife olmasından rahatsız olduğu anlaşılmaktadır.

¹³² Seyf, *el-Fitne*, s. 100; Taberî, *Târîh*, III, 4; İbnu'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 202. Medine dışında, Kûfe ve Mısır gibi şehirlerde Ali'ye biat edenler yanında biat etmek istemeyenler de vardı. Bk. Seyf, *el-Fitne*, s. 100-101; Taberî, *Târîh*, III, 3-4.

¹³³ Dineverî, *Ahbâr*, s. 144-145; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 181; Taberî, *Târîh*, III, 24-25. Bu konuda en detaylı rivayet Seyf b. Ömer'den nakledilmektedir.

rastladığı Kûfeli Âmir b. Matar'dan Ebû Mûsâ'nın görüşünü öğrenmek istemiştir. O da, Ebû Mûsâ'nın savaştan değil, barıştan yana olduğunu belirtince, kendisinin de barış istediğini ifade eden halife,¹³⁴ Ebû Mûsâ'nın kendisine askeri destek vermeyeceğini anlamıştır. Bunun üzerine Kûfe'ye girmeyerek, Zikâr denilen bir yerde konaklamış ve kendisine askeri destek vermesi talimatını içeren bir mektubu, Muhammed b. Ebî Bekir ve Muhammed b. Cafer ile Kûfe valisi Ebû Mûsâ'ya göndermiştir.¹³⁵ Kûfe'ye gelen elçiler mektubu valiye verdikten sonra, halkı bu hususta bilgilendirdilerse de, halifeye destek için yaptıkları çağırımı kabul eden olmamıştır. Bazı kimseler akşam olunca Ebû Mûsâ'nın yanına varıp, Hz. Ali'ye katılma konusunda görüşünü sormuşlar, o da, “*Oturmak âhiret için, çıkıp savaşa gitmek ise dünya için daha hayırlıdır. Dilediğinizi seçiniz.*”¹³⁶ deyince, kimse elçilere katılmamıştır. Elçiler öfkelenip Ebû Mûsâ'ya ağır sözler söylediklerinde ise, o şöyle karşılık vermiştir: “*Vallahi Osman'a yapılan biat benim ve arkadaşınızın boynundadır. Biz Osman'ın katli işini halletmedikçe ikinci bir savaşa girmeyiz.*”¹³⁷

Bu ifadelerden onun, Hz. Osman'ın haksız yere öldürüldüğü kanaatinde olduğu ve Hz. Ali'nin halifeliğine de sıcak bakmadığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen o, Hz. Ali'nin Hz. Osman'ın zorla

¹³⁴ Seyf, *el-Fitne*, s. 137; Taberî, *Târîh*, III, 24; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 236.

¹³⁵ Seyf, *el-Fitne*, s. 138, 141; Taberî, *Târîh*, III, 25 (Seyf b. Ömer); İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, XIV, 8 vd. Hz. Ali'nin Kûfelilerin ordusuna katılmalarını sağlamak amacıyla Kûfe'ye ilk gönderdiği elçilerle ilgili kaynaklarda farklı isimlere de yer verilmektedir. Taberî'nin Ömer-Ebu'l-Hasan-Hıbbân b. Musa- Talha b. el-A'lem, Beşîr b. Âsım-İbn Ebî Leylâ- Ebû Leylâ senediyle naklettiği bir habere göre ikinci şahıs Muhammed b. Avn'dur. Taberî, *Târîh*, III, 23. Belâzurî'nin senedini vermeksizin kaydettiği bir habere göre ise Hz. Ali, Rebze'den Kûfe'ye aynı amaçla Hâşim b. Utbe b. Ebî Vakkâs'ı elçi olarak göndermiştir. Belâzurî, *Ensâb*, III, 31. Dîneverî de aynı görüşü paylaşır (Dîneverî, *Ahbâr*, s. 144). Diğer yandan İbn Kuteybe'ye atfedilen *el-İmâme* adlı eserde, Kûfe'ye önce Ammâr b. Yâsir ile Muhammed b. Ebî Bekr, daha sonra da Hasan b. Ali ile Abdullah b. Abbas gönderilmiştir (İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dîneverî, *el-İmâme ve's-Siyâse*, Kahire, 1967, I, 62-63).

¹³⁶ Seyf, *el-Fitne*, s. 138; Taberî, *Târîh*, III, 25 (Seyf b. Ömer), 23 (İbn Ebi Leylâ). Krş. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 62; İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, XIV, 9.

¹³⁷ Seyf, *el-Fitne*, s. 138; Taberî, *Târîh*, III, 25 (Seyf b. Ömer), 23 (İbn Ebi Leylâ). Krş. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 62; İbn Ebi'l-Hadîd, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, XIV, 9.

öldürülerek iktidardan uzaklaştırılmasına seyirci kaldığını, biat ettiği halde onu savunmayanlar içerisinde bulunduğunu ve ardından da halife olduğunu düşünüyordu. Belki de bu dönemde Ebû Mûsâ, Hz. Peygamber'den bizzat duyduğu, Hz. Ebû Bekir ve Ömer'in doğrudan, Hz. Osman'ın ise sınanarak cennete gireceği hadisini hatırlamıştı.¹³⁸ Bu hadiste ilk üç halife cennet ile müjdelenirken Hz. Ali'den söz edilmemektedir. Dolayısıyla Ebû Mûsâ, Hz. Osman'ın haksız yere öldürüldüğünü ve Hz. Ali'nin de üzerine düşeni yapmadığını düşünmüş olabilir. Muhtemelen yaşlı, deneyimli ve bilgili bir sahabe olan Ebû Mûsâ, Hz. Ali'de de bir üstünlük görmüyordu. Sergilediği tavır bunu açıkça göstermektedir.

Bunun üzerine gönderilen ilk elçiler Zikâr'a dönerek Hz. Ali'ye durumu bildirince, halife, Mâlik b. el-Hâris el-Eşter'i çağırıp, "*Sen içimizde Ebû Mûsâ'ya yakın ve her konuda itiraz eden birisin. İbn Abbas ile git, bozduğun şeyi düzelt.*"¹³⁹ talimatını vermiştir. Yukarıda belirtildiği gibi, Hz. Ali halife olunca Kûfe valisi Ebû Mûsâ'yı görevden almak istemişti, fakat Mâlik el-Eşter'in de araya girmesiyle bunu gerçekleştirememişti. Başlangıçta onu değiştirebilseydi muhtemelen bu sıkıntı yaşanmayacaktı. Çünkü Ebû Mûsâ'nın halk üzerindeki etkisi yalnız idareciliğinden gelmiyordu. O aynı zamanda Hz. Peygamber'in tanınan bilgin bir sahabesiydi ve bu dönemde Kûfe'de onun özelliklerine sahip başka bir sahabe de yoktu. Nihayet Eşter ile İbn Abbas Kûfe'ye gelerek Ebû Mûsâ ile görüşüp Kûfe halkından yardımcı kuvvet vermesini isteyince, o, halka hitaben şu konuşmayı yapmıştır:

¹³⁸ Sözü edilen hadise göre, bir gün Ebû Mûsâ Hz. Peygamber ihtiyacını görmek ve abdest almak için Erî kuyusunun yanında bulunurken, giriş kapısını bekler. Bir süre sonra biri duvarın arkasından içeri girmek için izin ister. Ebû Mûsâ bu kişiye izin verip vermeyeceğini Hz. Peygamber'e sorar. Bunun üzerine o ona, bu kişiyi cennet ile müjdelemesini ve içeri almasını söyler. Kapıyı açınca Ebû Bekir olduğunu görür ve ona bu müjdeyi verir. Aynı şekilde bir süre sonra gelen Hz. Ömer'e de cennet müjdesi verilir. Daha sonra izin isteyen için Hz. Peygamber, imtihan ile cennete gireceği müjdesini vermesini Ebû Mûsâ'dan ister. O da bakar ki, gelen Hz. Osman'dır ve ona bu müjdeyi verir. Bu hadisin ayrıntıları için bk. Buhârî, *Sahîh*, III, 1343, 1350, 1351; Müslim, *Sahîh*, IV, 1866; İbn Hanbel, *Müsned*, IV, 393; İbn Hibbân, *Sahîh*, XV, 340-341; Tirmizî, *Sünen*, V, 630 (hasen sahîh); Bezzâr, *Müsned*, VIII, 59-63; İbn Hanbel, *Fedâilü's-sahâbe*, I, 192, 232.

¹³⁹ Seyf, *el-Fitne*, 138; Taberî, *Târîh*, III, 25 (Seyf b. Ömer).

“Ey insanlar! Rasûlullah’ın ashabı, Allah’ın ve Resulü’nü, onunla sohbet etmeyenlerden daha iyi bilirler. Sizin bizim üzerimizde hakkınız vardır. Ben, bu hakkınızı ödeyen kişiyim. Birincisi, Allah’ın hükmünü hafife almamanız ve ona karşı cüretkâr olmanızdır. İkincisi, Medine’den size gelen bu insanları, kimin imamete layık olduğunu sizden daha iyi bilen kişiler olarak birleşmelerine kadar, tekrar geri göndermenizdir. Bu işe girmeye kendinizi zorlamayınız. Meydana gelen bu olaylar son derece kötü ve şiddetli bir fitnedir. Bu fitne esnasında uykuda olan uyanık olandan, uyanık olan oturandan, oturan ayakta durandan, ayakta duran da ata binenden daha hayırlıdır.¹⁴⁰ Siz Arapların kaynaklarından biri olunuz. Kılıçlarınızı kınlarına, oklarınızı yerlerine koyunuz, yaylarınızın kirişlerini koparınız. Bu iş düzeltilinceye, bu fitne sönmünceye kadar, mazlum ve baskı göreni koruyunuz.”¹⁴¹

Bu konuşmasında Ebû Mûsâ, Kûfelilere kendisinin sahabe olduğunu dolayısıyla Kur'an ve Sünneti onlardan daha iyi bildiğini, bunun da kendisine sorumluluk yüklediğini vurgulayarak hem dini hem de siyasî bir mesaj vermektedir. O, bunun Medineliler arasındaki siyasî bir iktidar mücadelesi olduğunu, bu nedenle bölündüklerini, birbirlerine üstün gelebilmek için asker toplamak peşinde olduklarını, amaçlarının dini değil siyasî olduğunu, dolayısıyla diğer müslümanların bunlara alet olmamaları gerektiğini ve bunun da Allah’ın emri olduğunu veciz bir şekilde ifade etmektedir. Ayrıca Ebû Mûsâ’nın yukarıdaki ifadelerinden, halifeyi Medinelilerin belirlemesi gerektiği görüşünde olduğu da anlaşılmaktadır.

Ebû Mûsâ’nın bu uyarıları nedeniyle elçiler, başarısız olarak geri dönmek zorunda kalınca, Hz. Ali, Kûfe’deki durumu düzeltmek için, oğlu Hasan ile Ammâr b. Yâsir’i oraya göndermiştir.¹⁴² Onlar Kûfe camisine geldiklerinde Mesruk b. el-Ecda’, Ammâr’a gelerek, Hz. Osman’ı neden öldürdüklerini sormuş, Ammâr da “Irzlarımıza yapılan küfür ve bize vurulan kırbaçlardan dolayı” deyince, Mesrûk, “Vallahî, siz size davranıldığı gibi dav-

¹⁴⁰ Krş. Buhârî, VII, 92; Ebû Dâvûd, II, 502; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, s. 62.

¹⁴¹ Seyf, *el-Fitne*, s. 139; Taberî, *Târîh*, III, 25.

¹⁴² Seyf, *el-Fitne*, 139; Taberî, *Târîh*, III, 25; Mes’ûdî, Ebu’l-Hasan Ali b. el-Huseyn b. Ali, *Mürûcu’z-Zeheb ve Meâdinu’l-Cevher*, Mısır, 1958, II, 368. Belâzuri’nin Vehb b. Cerir’den yaptığı bir rivayete göre, Ammâr ile Abdullah b. Abbas’ı göndermiştir (Belâzuri, *Ensâb*, III, 29).

ranmadınız. Sabretseydiniz bu sizin için daha iyi olurdu. Sabırlılar için mutlaka hayır vardır.” karşılığını vermiştir. Ebû Mûsâ, Hasan’ı alarak Ammâr’ın yanına gelip, “Ebu’l-Yakazâ! Müminlerin emîrine düşmanlık eden fâcir ve günahkârlarla birlikte sen de mi bulundun?” diye sorunca Ammâr, kesinlikle bu işe karışmadığını söylemiştir.¹⁴³ Muhtemelen Hz. Ali, oğlu Hasan’ın yanında ilk Müslümanlardan, yaşlı ve Kûfe’nin eski valisi Ammâr b. Yâsir’i, Ebû Mûsâ’ya karşı denge unsuru olarak göndermiştir. Ancak, Kûfelilerin onu halifenin öldürülmesi olayına karışanlar arasında gördüğü anlaşılmalıdır.

Sözün uzamasından endişe eden Hz. Hasan, Ebû Mûsâ’ya, kendilerine karşı takındığı olumsuz tavrın sebebini sormuş ve asker toplamadaki gayelerinin, sadece Basra’daki fitneyi yatıştırmak olduğunu söylemiştir.¹⁴⁴ Ebû Mûsâ ona, bu sözlerinin doğru olduğunu, fakat Hz. Peygamber’den, “Gelecekte bir fitne olacaktır. O gün oturan, ayakta olandan; ayakta olan, yürüyenden; yürüyen, atına binenden daha hayırlıdır.”¹⁴⁵ diye bir söz duyduğunu söylemiştir. Ardından Allah’ın Müslümanları kardeş yaptığını, mallarını ve kanlarını birbirlerine haram kıldığını hatırlatmış ve Kur’an’dan, “Ey inananlar! Mallarınızı aranızda haksızlıkla yemeyin... Nefislerinizi öldürmeyin, Allah şüphesiz size merhamet eder.”¹⁴⁶ ve “Kim bir mü’mini kasten öldürürse, cezası, içinde temelli kalacağı cehennemdir.”¹⁴⁷ ayetlerini okumuştur.¹⁴⁸ Ebû Mûsâ’nın bu konuşmasına çok sinirlenen Ammâr b. Yâsir, Hz. Peygamber’in fitne ile ilgili sözünün, özel olarak yalnız Ebû Mûsâ için söylenmiş olduğunu ve fitne sırasında, ancak onun oturmasının ayakta olmasından daha hayırlı olacağını ifade edince, Temim kabilesinden biri, “Sus ey köle! Sen dün bizzat kavganın içindeydin. Şimdi kalkıp emîrimize hakaret mi ediyorsun?” karşılığını vermiştir.¹⁴⁹ Ona, Zeyd b. Sûhân ve orada bulunan bir grup müdahale etme girişiminde bulununca, kavga çıkmaması için Ebû Mûsâ insanları yatıştırmağa çalışmıştır. Bu arada Zeyd b.

¹⁴³ Seyf, *el-Fitne*, s. 139-140; Taberî, *Târîh*, III, 26.

¹⁴⁴ Seyf, *el-Fitne*, s. 139-140; Taberî, *Târîh*, III, 26.

¹⁴⁵ Seyf, *el-Fitne*, s. 140; Taberî, *Târîh*, III, 26.

¹⁴⁶ en-Nisâ, 29.

¹⁴⁷ en-Nisâ, 93.

¹⁴⁸ Seyf, *el-Fitne*, s. 140; Taberî, *Târîh*, III, 26.

¹⁴⁹ Seyf, *el-Fitne*, 140; Taberî, *Târîh*, III, 26. Nasr b. Muzâhim’in rivayetine göre ise Hasan, Ebû Mûsâ’ya kızarak şu sözleri söylemiştir: “Anısı yok olası, işimizden ayrıl, minberimizden çekil...” Taberî, *Târîh*, III, 28).

Sûhân mescitte bulunan Müslümanlara, Hz. Âişe'den kendisine ve Kûfelilere gelen, Kûfelilerden, ya yanında yer almalarını ya da tarafsız kalmalarını isteyen mektubunu okumuş, Allah'ın Âişe'ye evinde oturmasını, kendilerine de yeryüzünde fitne kalmayınca kadar savaşmalarını emrettiğini, fakat Âişe'nin tam aksini yaptığını söylemiştir. Bunun üzerine Zeyd'e kızan Şebes b. Rib'î, *"Ey Ummanlı adam!¹⁵⁰ Sen Celûlâ'da hırsızlık yaptın da elin kesildi. Şimdi gelip Müminlerin annesine karşı çıkıyorsun, Allah seni kahretsin. O, sadece Allah'ın emri olan insanların arasını düzeltmeyi emrediyor..."*¹⁵¹ demiştir.

Bu konuşmalardan anlaşıldığına göre, Kûfe'de Hz. Osman'a karşı olanlar Hz. Ali'ye destek vermeyi düşünürken, diğerleri buna yanaşmamaktadır. Kûfelileri sıkıntıya sürükleyen önemli bir husus ise Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'in hanımına karşı savaşmak istemesidir. Ayrıca Hz. Âişe de halife gibi Kûfelilere askeri destek çağrısında bulunmaktadır. Bunun getireceği tehlikeyi gören Ebû Mûsâ ise, gelişmeleri fitne olarak değerlendirmekte, görüşünü Kur'an ve Sünnet ile destekleyerek buna müslümanların katılmasını önlemeye çalışmaktadır.

Sonra Ebû Mûsâ kalkıp insanları tarafsız kalmaya çağırdığı şu konuşmayı yapmıştır:

"Ey insanlar! Beni dinleyin ki, mazlumun sığındığı, korkanın içinizde güven duyduğu, Arapların temeli olasınız. Biz Muhammed ashâbı, duyduğumuzu iyi biliriz. Fitne gelince işler karışır, gidince düzelir. Bu fitne insan karnındaki hastalık gibi, bazen kuzeye bazen güneye, bazen batıya bazen de doğuya doğru ilerler; bazen yatıştır, nereden geleceği bilinmez. Sabırlı bir kimseyi eski halindeki gibi bırakır gider. Kılıçlarınızı kınına sokunuz, mızraklarınızı kırnınız, oklarınızı gevşetiniz, yaylarınızı kesiniz, evlerinizden ayrılmayınız. Kureyşlileri kendi hallerine bırakınız. Onlar, hicret yurdundan çıkmak ve emîrlik işini bilenlerden ayırmakta ısrar ederlerse, söküklüklerini yamarlar, dağınıklıklarını düzeltirler. Eğer böyle yaparlarsa, kendileri için yapmış olurlar. Aksi halde, kendi aleyhlerine iş yapmış, kan dökülmesine sebep olmuş olurlar. Benden öğüt isteyin, fakat beni aldatmayın! Beni dinleyin ki, dininiz ve

¹⁵⁰ Zeyd b. Sûhân Umman'da oturan Abdülkays kabilesindendi. Bk. Seyf, *el-Fitne*, s. 140; Taberî, *Târîh*, III, 26.

¹⁵¹ Seyf, *el-Fitne*, 140; Taberî, *Târîh*, III, 26.

dünyanız zarar görmesin. Bu fitne denizi kendi sorumlusunu boğar."¹⁵²

İbn Kuteybe'ye atfedilen *el-İmâme ve's-Siyâse* adlı eserde yer alan bir habere göre, Ammâr b. Yâsir bu arada bir konuşma yapmış ve Ebû Mûsâ'nın onları iki tarafta da yer almaktan alıkoymasının Allah'ın rızasına uygun olmadığını söyleyerek görüşüne şu ayetleri delil getirmiştir:¹⁵³ "Eğer müminlerden iki topluluk birbirleriyle savaşarlarsa aralarını düzeltiniz; eğer biri diğeri üzerine saldırırsa, saldıranlarla Allah'ın buyruğuna dönmelerine kadar savaşınız; eğer dönerlerse aralarını adaletle bulunuz, adil davranınız."¹⁵⁴ "Fitne kalmayıp, yalnız Allah'ın dini ortada kalana kadar onlarla savaşın."¹⁵⁵ Ardından bu ayetlere göre onların pasif kalmamaları, karşı karşıya gelen iki tarafın delillerini dinleyip, hangi grup yardıma daha layık ise, onun yanında yer almaları gerektiğini söylemiştir.¹⁵⁶

Ebû Mûsâ'dan sonra, topluluk arasında bulunan Zeyd b. Sühân ve Ka'ka'a b. Amr, Hz. Ali'nin lehine birer kısa konuşma yaparak, devlet işlerini düzene koymak, insanların problemlerini dinlemek ve bunlara çözüm aramak için mutlaka bir lidere ihtiyaç duyulacağını, dolayısıyla bu konumda olan Hz. Ali'ye katılmaları gerektiğini dile getirmişlerdir.¹⁵⁷

Nasr b. Muzâhim'den gelen bir rivayete göre, Abdühayr el-Hayrânî (el-Hayvânî) bu arada kalkıp, Ebû Mûsâ'ya, gerçekten Talha ile Zübeyr'in Hz. Ali'ye biat edip etmediklerini sormuştur. Ebû Mûsâ, biat ettiklerini söyleyince o, Hz. Ali'nin biati bozmayı helal kılacak bir şey yapıp yapmadığını sormuş, Ebû Mûsâ da bunu bilmediğini ifade edince, Abdühayr ona şu karşılığı vermiş-

¹⁵² Seyf, *el-Fitne*, s. 141; Taberî, *Târîh*, III, 26. Krş. Dineverî, *Ahbâr*, s. 145. Câbirî, Ebû Mûsâ'nın insanları tarafsızlığa yöneltirken yaptığı bu konuşmada "akide"yi kullandığını, onun, "Kureys, emîrlik işini bilenlerden ayrılmayı yeğledi. Zübeyr, Talha ve Ali, Medine'den ve dini bilen kişiler olan halkından ayrıldı, emîrliği yeğledi. Basra'ya ve Kûfe'ye mal arzusuyla geldiler." sözleriyle, ümeranın ulemadan ayrılması olgusuna ilk adımı attığını ileri sürer. Bk. Muhammed Âbid Câbirî, *İslâm'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1997, s. 475-76.

¹⁵³ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, s. 62-63.

¹⁵⁴ el-Hucurât, 9.

¹⁵⁵ el-Bakara, 193.

¹⁵⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, s. 62-63.

¹⁵⁷ Taberî, *Târîh*, III, 26-27.

tir: “Biz de bilip öğreninceye kadar seni terk ediyoruz. İddia ettiğin bu fitnenin dışında kimsenin kaldığını mı zannediyorsun? Şu anda Müslümanlar dört fırkaya ayrılmış durumda; Ali Kûfe'nin yakınında; Talha ve Zübeyr Basra'da; Muâviye Şam'da; Hicaz'da ise kendilerinden fey toplanmayan ve kendileriyle hiç bir düşmanın savaşmadığı diğer bir grup bulunmaktadır.”¹⁵⁸ Bunun üzerine Ebû Mûsâ, “İşte bu sonuncular insanların en hayırlılarıdır ve bu bir fitnedir”¹⁵⁹ deyince, Abdülhayr, “Ebû Mûsâ! Sen aldanmış durumdasın”¹⁶⁰ cevabını vermiştir.

Yine Taberî'nin Nasr b. Muzâhim'den diğer bir rivayetine göre, Hasan ile Ammâr'ın Kûfe'ye gönderilmesinin ardından, Hz. Ali'ye gelerek Kûfelilerin kendisini tanıyıp saydığını, bu nedenle kendisini de oraya göndermesini talep eden Eşter'i de Kûfe'ye göndermiştir. Kûfe'ye vardığında insanlar camide toplanmış bulunan Eşter, mahalleleri dolaşarak insanları kendisiyle beraber vali sarayına gitmeye çağırmış, toplanan insanlarla saraya gidip zorla içeri girmiş, Ebû Mûsâ'nın hizmetçilerini zorla dışarı atmıştır. Bu esnada, mescitte insanların fitneye katılmamaları için konuşma yapan Ebû Mûsâ'ya hizmetçileri gelip durumu bildirmişlerdir. Mescitten ayrılarak saraya giren Ebû Mûsâ'ya Eşter şu şekilde bağırmıştır: “Anası yok olasıca, Allah canını alasıca, çık sarayımızdan. Vallahi sen eski münafıklardansın.”¹⁶¹ Bunun üzerine, Ebû Mûsâ, bir gece daha sarayda kalmasına müsaade edilmesini istediye de, Eşter buna izin vermemiş, fakat saraya giren halkın onun eşyasını yağmalamasına da engel olmuştur.¹⁶²

Taberî'nin Ömer b. Şebbe'den rivayetine göre, Hz. Ali oğlu Hasan ile Ammâr b. Yâsir'i Kûfe'ye gönderirken, onlarla birlikte Kûfe'ye tayin ettiği yeni vali Karaza b. Ka'b el-Ensârî'yi¹⁶³ de yol-

¹⁵⁸ Taberî, *Târîh*, III, 28 (Nasr b. Muzâhim).

¹⁵⁹ Taberî, *Târîh*, III, 28.

¹⁶⁰ Taberî, *Târîh*, III, 28.

¹⁶¹ Taberî, *Târîh*, III, 28.

¹⁶² Taberî, *Târîh*, III, 28.

¹⁶³ Karaza b. Ka'b, Ömer b. Hattab'ın Kûfe'ye gönderdiği ensara mensup on kişiden biridir. Kûfe'de Ensâr'ın bulunduğu bölgede ev yaptırarak oraya yerleşti. Ali döneminde Kûfe'de öldü ve cenaze namazını Ali kıldırdı. İbn Sa'd, VI, 17. Irak bölgesinin fethinde komutan olarak gösterdiği yararlılıklar için bk. Halife, *Târîh*, 157; Belâzürî, *Futûh*, 206, 315, 373; Taberî, *Târîh*, II, 536. Kaynaklarda onun icraatlarına rastlanamaması, Kûfe'deki valilik süresinin çok kısa olduğu göstermektedir. Ayrıca kısa süre sonra onun vali olarak el-

lamış¹⁶⁴ ve onunla Ebû Mûsâ'ya şu mektubu göndermiştir: “Allah’ın sana kısmet etmediği bu meselelerden uzak kalmanın, seni, emrimi reddetmekten alıkoyacağını düşündüm. Adam toplamları için, Hasan b. Ali ile Ammâr b. Yâsir’i Kûfe’ye gönderdim. Karaza b. Ka’b’i da vilâyete vali olarak gönderiyorum. Azarlanmış, kovulmuş olarak işimizin başından çekil! Bunu yapmazsan, ona sana karşı zor kullanmasını emrettim. Ona karşı kuvvet kullanırsan, seni param parça etmesi talimatını verdim.”¹⁶⁵ Mektup Ebû Mûsâ’ya gelince valilikten ayrılmış; ardından Hasan ve Ammâr Kûfelileri isyan edenlere karşı Ali’ye katılmaya çağırılmışlardır.¹⁶⁶

Hiz. Hasan’ın ve diğer Kûfeli halife taraftarlarının konuşmaları topluluk üzerinde etkili olmuş ve sonunda Kûfe’den yaklaşık dokuz bin kişi gelerek halifenin ordusuna katılmıştır.¹⁶⁷

Yukarıda verilen Seyf b. Ömer’in rivayetleri ile Nasr b. Muzâhim ve İbn Kuteybe’nin rivayeti bir birbirlerini tamamlar niteliktedir. Bunlara göre Hiz. Ali, Kûfe’nin desteğini sağlamak maksadıyla şehre arka arkaya üç heyet göndermek durumunda kalmış, ancak vali Ebû Mûsâ tarafsız kalmayı tercih etmesi ve halkı da buna çağırması sebebiyle bir netice alamamıştır. Bu yolla Kûfe’nin desteğini alamayan halife, Kûfeli taraftarlarının lideri Mâlik el-Eşter’i duruma el koyması için tekrar şehre göndermiş ve o da Ebû Mûsâ’yı saraydan zorla çıkararak etkisiz hale getirmiştir. Taberî’nin Ömer b. Şebbe’den aktardığı rivayette sözü edilen yeni vali Karaza b. Ka’b, muhtemelen Mâlik el-Eşter’in ardından Kûfe’ye gönderilmiştir. Yeni valiye Ebû Mûsâ’nın görevden ayrılmak istemeyip karşı koyması halinde, şiddet kullanması talimatının verilmesi bunu göstermektedir. Çünkü askeri gücü olmadan valinin bunu gerçekleştirebilmesi imkânsızdır. Ebû Mûsâ’nın amacı valiliği elinde tutmak değil, müslümanların iç çatışmaya girmelerini önlemek olduğu için, görevinden ayrılmış, taraftarlarını da teskin etmiştir. Dolayısıyla son rivayet de diğer-

Bihkubazat bölgesine tayin edildiği rivayet edilmektedir. Bk. Minkarî, Nasr b. Muzâhim, *Vak'atu Sıffin*, thk. Abdüssellâm Muhammed Hârûn, Kahire, 1382, s. 11.

¹⁶⁴ Taberî, *Târîh*, III, 36 (Ömer b. Şebbe); Mes’ûdî, *Murûc*, II, 367; Halife b. Hayyât da Karaza’yı Ali’nin Kûfe valilerinden biri olarak zikretmektedir (Halife, *Târîh*, 202).

¹⁶⁵ Taberî, *Târîh*, III, 36 (Ömer b. Şebbe); Krş. Mes’ûdî, *Murûc*, II, 367.

¹⁶⁶ Taberî, *Târîh*, III, 36 (Ömer b. Şebbe).

¹⁶⁷ Taberî, *Târîh*, III, 27.

lerini tamamlar niteliktedir. Böylece Ebû Mûsâ'yı destekleyen sessiz çoğunluk, Hz. Osman muhalifleri olan ve aktif olarak yeni halifeyi destekleyenler tarafından etkisiz hale getirilmiştir. Ayrıca burada, Kûfeli taraftarları gelişmeleri gördükten sonra, Hz. Ali'nin Ebû Mûsâ'yı valilikten almaya teşebbüs ettiği dikkati çekmektedir.

Anlatılan olaylara bakıldığında, Ebû Mûsâ'yı tarafsız kalmaya iten sebepleri şu şekilde sıralamak mümkündür: Birincisi Ebû Mûsâ'nın Kûfe'ye vali olması, hem Hz. Osman ve hem de Hz. Ali'nin iradesi dışında, özellikle şehir halkı tarafından gerçekleşmiş bir olaydır. Bu da onun kendisini merkezden kısmen bağımsız hissetmesine ve gelişmeleri bu gözle değerlendirmesine sebep olmuştur.

İkincisi muhtemelen o, Kûfe valisi olarak Hz. Osman'ın ölümüne sebep olan olayları, bu dönemde Medinelilerin nasıl bir tutum sergilediklerini, yeni halife Hz. Ali'nin kimler tarafından desteklendiğini ve kimlerin hangi sebeplerle onun halifeliğini tanımadıklarını bilmekte, halifenin öldürülmesinden sonra ortaya çıkan bölünmenin çatışmaya neden olacağını görmektedir.

Üçüncüsü o, iktidar mücadelesinde yer alan Kureyş ileri gelenlerinin askeri desteği arkalarına alabilmek amacıyla, Medine ve Mekke'den ayrılıp ordu şehirlerine yöneldiklerini ve işi diyalog yoluyla değil savaşarak çözme niyetinde olduklarını görmektedir. Nitekim Mekke'de oluşan muhalefet grubunun liderleri Kureyşli olmalarına rağmen, Basra'ya gitmeden önce, Medine'deki halifeye talep ve şikâyetlerini bildirip, birlikte çözüm arama yolunu denemişler; halifenin idaresine girmiş bir ordu şehri olan Basra'ya gidip orayı zorla ele geçirmişlerdir. Basra'nın kan akıtılarak bu şekilde ele geçirilmesi, meselenin silah zoruyla çözümünün planlandığını göstermiştir. Hz. Ali de bu mesajı aldığı için, askeri destek aramak zorunda kalmıştır. Zira Medineliler halifeye bu iç mücadelede yeterli askeri desteği vermemişlerdir. Bu durumda halife, ordu şehri Kûfe'den alacağı askeri desteğe umudunu bağlamak zorunda kalmıştır. Çünkü karşısında, bir tarafta Suriye ordusunun desteğini alan Muâviye, diğer tarafta ise Basralıların desteğini alan Hz. Aişe,¹⁶⁸ Talha ve Zübeyr bulunmaktaydı. Dola-

¹⁶⁸ Hadis kaynaklarında Ebû Mûsâ'nın Hz. Peygamber'den Hz. Aişe'nin diğer kadınlardan üstünlüğü ile ilgili rivayetleri yer almaktadır. Bu konudaki ha-

yısıyla karşısındakiler, askeri bakımdan kendisinden daha güçlüydüler. Muhtemelen bu sebeple Hz. Ali, talepler olmasına rağmen Hz. Osman'ın öldürülmesi olayına karışanları ordusundan dışlayamamıştır. Öte yandan Kûfelilerin desteğini almadan Basra üzerine gitmesi de mümkün değildi. Zira on bine yakın Kûfeli asker Hz. Ali saflarına katılmasına rağmen, Cemel Savaşı'nda halifenin ordusunda yaklaşık yirmi bin asker, karşı tarafta ise yaklaşık otuz bin asker olduğu düşünülürse, halifenin Kûfelilerin desteğine ne kadar muhtaç olduğu daha iyi anlaşılır. Ayrıca savaş öncesinde Kûfelilerin hem halifeden hem de, yukarıda da belirtildiği gibi, Basra'da bulunan Hz. Aişe'den destek çağrılarını içeren mektuplar aldıklarını unutmamak gerekir. Dolayısıyla bu, bir yandan tarafların amaçlarına ulaşmadaki kararlılıklarını, diğer yandan da halifenin tamamen askeri güçten yoksun kalmakla karşı karşıya bulunduğunu göstermektedir.

Dördüncüsü ise, halifenin ordusu içerisinde en aktif olanlar, Hz. Osman'a karşı isyana katılanlar ile bunlara destek verenlerdi. Kûfeliler de bunun muhtemelen farkındaydı. Zira Hz. Ali'nin Ebû Mûsâ'ya elçi olarak gönderdiği kişilerden biri, Hz. Osman'ı öldürmek üzere odasına girenler arasında yer alan evlatlığı Muhammed b. Ebî Bekir idi. Ammâr ise Hz. Osman'ın öldürülmesini siyasî bir olay olarak değerlendiriyordu. Hz. Ali'nin bu kişileri cezalandırmadığı gibi temsilcisi olarak kullanması, muhtemelen Kûfeliler üzerinde de etkili oldu. Yukarıda da ifade edildiği gibi, bu, halifeye biat edenlerin büyük bir çoğunluğunun, askeri destek vermekte isteksiz davranmalarının bir sonucuydu. Halifenin bu konumu, bir yandan katillerin cezalandırılmasını talep eden Basra ve Suriye'deki muhalefet gruplarının haklı görülüp askeri destek bulmalarını kolaylaştırırken, diğer yandan da halifenin daha ziyade Hz. Osman karşıtlarından ve onların yakınlarından askeri destek bulmasına, böylece de taraflar arasındaki ayrılığın derinleşmesine ve uzlaşma zemininin tamamen ortadan kalkmasına sebep oldu.

disler için bk. Buhârî, *Sahîh*, III, 1252,1266, 1366,1374, V, 2067; Ahmed b. Hanbel, *Mûsned*, IV, 394; İbn Hibbân, *Sahîh*, XVI, 51. Gerçekten o, bu sözleri Hz. Peygamber'den duymuş ise, bunların tesiri altında kalmaması düşünülemez. Dolayısıyla onun Cemel Vak'ası öncesinde halifeye destek vermemesinde bunun da etkisi olabilir.

Beşinci olarak, uzun yıllar valilik yaptığı ve yakından tanıdığı Basralıların büyük çoğunluğunun Hz. Ali karşıtlarının yanında yer aldığını bilmesi sayılabilir. Bunlar, yapılan propagandalar sayesinde taraf olmuşlar ve haklı olduklarını düşünüyorlardı.

Bu ortamda tecrübeli bir idareci olan Ebû Mûsâ, karşı karşıya gelenlerin Müslüman olduklarını, savaşın yönlendirici aktörlerinin ise Kureysliler olduğunu, onların iktidarı ele geçirmek için mücadele ettiklerini, tarafların kılıçlarını çektiğini, meseleyi silahla çözme yoluna girdiklerini, bunun sonunda muhtemelen çok kan akıtılacağını anlamıştı. Dolayısıyla Kureyş'in bu iktidar mücadelesine, ne kadar az sayıda insan katılırsa, zayıf da o kadar az olabilirdi. Taraflar arasındaki siyasî ve askeri güç dengesinin birbirine yakınlığı ise, mücadelenin hiç de kolay geçmeyeceğini gösteriyordu. Bu durumda muhtemelen Ebû Mûsâ, halifeyi desteklemenin çözüm olmadığını görmüş, gelişmeyi fitne olarak değerlendiren,¹⁶⁹ insanların buna katılmasını engellemek amacıyla elinden gelen çabayı sarf etmiştir. Bunu yaparken de, mevki ve makam düşüncesi ile hareket etmemiş, önde gelen sahabelerden biri olarak kendisini, Müslümanlara karşı sorumlu hissetmiş, fetihleri gerçekleştiren ve bölgede Müslümanların hâkimiyetini sağlayan Müslüman Arapların bu mücadele içine girerek zayıflayıp sahip oldukları her şeyi kaybetmelerinin önüne geçmek istemiştir. Bu amaçla halifenin hoşlanmayacağı bir tutum içine girmekten de çekinmemiştir. Bütün bu nedenlerden ötürü Ebû Mûsâ'nın tarafsız kalmayı benimsediği, sorumluluk duygusu içinde diğer Müslümanları da tarafsızlığa çağırdığı anlaşılmaktadır.

Kûfe valiliğinden azledilen Ebû Mûsâ, ilkeli davranmış, halife kızarak karşıt gruplardan herhangi birine katılmadığı gibi, onların kontrolünde olan merkezlere de gitmeyerek tarafsızlığını korumuştur. Bu, onun müslümanları tarafsızlığa kendi dünyevî çıkarlarını değil, sadece müslümanların genel menfaatini düşünerek çağırdığını göstermektedir. Kûfe'den ayrılan Ebû Mûsâ

¹⁶⁹ Bu dönemde Ebû Mûsâ'nın Hz. Peygamber'den fitne ile ilgili duyduğu sözleri hatırlayarak, bunları müslümanları uyarmak amacıyla yoğun bir biçimde kullandığı anlaşılmaktadır. Rivayet ettiği bu hadisler için bk. İbn Hanbel, *Müsned*, IV, 401, 403, 405, 406, 408, 414, 416.

Tedmür ve Rusâfe arasındaki el-Urd¹⁷⁰ adlı köye gitmiş ve orada bir yıldan fazla siyasetten uzak münzevi bir hayat yaşamıştır.¹⁷¹

2. Hakem Olayında Ebû Mûsâ

Hiz. Ali ile Muâviye arasında meydana gelen Siffin savaşı (37/657), Hiz. Ali'nin lehine sonuçlanmak üzereyken Amr b. Âs'ın teklifiyle Suriye askerleri mushafları mızraklarına takarak kaldırmışlar ve Iraklıları Allah'ın kitabının hakemliğine davet etmişlerdir.¹⁷² Bu hareket, Amr'ın beklediği gibi, Ali'nin ordusunda birlik yaratmış; bir kısmı savaşın sürdürülmesini isterken büyük bir kısmı Allah'ın hükmüne yapılan bu çağrının kabul edilmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Savaşın durdurulmasını isteyenler, savaştan yorulmuş ve karşısında kendi kabilesinden olan dindaşlarına kılıç çekmede tereddüde düşmüşlerdi. Kendilerine savaşa teşvik amacıyla, Muâviye ve taraftarlarının Kur'an'a bağlı olmadıkları söylenmişti. Oysa şimdi onlar, Kur'an'a bağlılıklarını ve çözümünü de onda aradıklarını açıkça ortaya koymuşlardı. Bu durum karşısında Hiz. Ali tereddüde düşen ordusuna, bunun bir tuzak olduğunu, gerçekte Şamlıların Allah'ın kitabını bir kenara ittiklerini söylediyse de etkili olamamıştır. Savaşa devam edilmesinde ısrar etmek isteyince de, askerleri tarafından ölümle tehdit edilmiştir.¹⁷³

Savaşın durdurulmasında ısrar edenleri etkileyen diğer bir sebep de, Müslümanların iktidar için yaptıkları bu iç savaş neticesinde askeri güçlerini tamamen kaybederek, hâkim oldukları bölgeleri ve dolayısıyla gelir kaynaklarını tamamen kaybetme kaygı ve endişesiydi. Nitekim Suriyeli askerler Kur'an'ın hükmüne çağırırken bunu şu şekilde Iraklılara hatırlatmışlardı: *"Bu Allah'ın Kitabı, bizim ile sizin aranızda hüküm versin. Şam sınırlarını Şamlılardan, Irak sınırlarını da Iraklılardan başka kim koruya-*

¹⁷⁰ Urd, Tedmür ile Rusâfe arasında bir yerdir. Bk. Yâkût, *Mu'cem*, IV, 103. Dineverî Urd'un Şam'a bağlı kenar bölgelerden birisi olduğunu kaydeder (Dineverî, *Ahbâr*, 193).

¹⁷¹ Taberî, *Târîh*, III, 103; Dineverî, *Ahbâr*, 193.

¹⁷² Amr b. el-Âs, Muâviye'ye mushafları kaldırıp, iki taraf arasında hüküm vermesi için çağrı yapılmasını teklif etti. Taberî, *Târîh*, III, 101 (Ebû Mihnef). Krş. İbn Sa'd, III, 32; Dineverî, *Ahbâr*, 137-38; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 188; Belâzürî, *Ensâb*, III, 103; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 400; İbn Hibbân, *Kitâbu's-Sikât*, II, 292.

¹⁷³ Taberî, *Târîh*, III, 101; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 188-189; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 316; Krş. Dineverî, *Ahbâr*, 175.

*cak?*¹⁷⁴ Bunun üzerine Hz. Ali, dindarların ve Yemen asıllı Eş'as b. Kays (öl. 40/661)¹⁷⁵ gibi kabile liderlerinin baskıları sonucu, ordusundaki bölünmenin önüne geçmek için savaşı durdurmak zorunda kalmıştır.¹⁷⁶ Bu olaylar aynı zamanda, Hz. Ali'nin ordusunun kendisine olan bağlılık derecesini ve disiplinsizliğini ortaya koymaktadır.

Savaşın durmasından sonra her iki taraf arasında ne yapılması gerektiği ile ilgili görüşmeler başlamış,¹⁷⁷ Hz. Ali'nin askerleri arasında meydana gelen fikir ayrılığı sebebiyle üstünlük halifenin elinden çıkmış ve karşı taraf belirleyici olmaya başlamıştır. Nitekim halifeye Eş'as b. Kays, Muâviye'nin yanına gitmek ve ne yapılması gerektiğini müzakere etmek için kendisini önermiş, kabul edilmesi üzerine Eş'as, Muâviye'ye gitmiştir. Muâviye, iki taraftan her birinin birer temsilci¹⁷⁸ seçmesini ve bu seçilenlerin de, Kur'an hükümlerine göre anlaşmazlığı çözmelerini teklif edince, Eş'as bu teklifi benimsemiş ve bunu Iraklılara bildirmiştir. Savaşın durdurulmasını isteyenler halifenin görüşünü sormaksızın bu çözüm önerisini kabul ettiklerini ilân etmişlerdir.¹⁷⁹

Şamlılar kendilerinin temsilcisi olarak ihtilâfsız bir şekilde Amr b. el-Âs'ı¹⁸⁰ seçerken, Iraklılar seçecekleri temsilci konusun-

¹⁷⁴ Taberî, *Târîh*, III, 101.

¹⁷⁵ Eş'as'ın hayatı için bk. İbn Sa'd, VI, 22-23; Reckendorf, "Eş'as", *İA*, İstanbul, 1993, IV, 393-94; Asri Çubukçu, "Eş'as b. Kays", *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 455-56.

¹⁷⁶ Belâzurî, *Ensâb*, II, 338; Taberî, *Târîh*, III, 101 (Ebû Mihnef). Hz. Ali'nin savaşa devam etmede fazla ısrarcı olmamasının bir nedeninin de oğulları Hasan ve Hüseyin'in savaşta öldürülebilecekleri korkusu olduğu anlaşılmaktadır. Zira o, Küfe'ye dönüş yolunda halkın, savaşa sonuna kadar devam etmediği için kendisini eleştirdiğini duyunca onlara, savaşa devam etmeyi kendi adına istediğini, ancak bu durumda kendisiyle Sıffin'de savaşa katılan oğulları Hasan ve Hüseyin'in ölüp ümmet içinde Hz. Peygamber'in soyunun kesilmesinden korktuğunu, bu nedenle de ısrarcı olmadığını söylemiştir. Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 529-530; Taberî, *Târîh*, III, 107 (Ebû Mihnef).

¹⁷⁷ Dineverî, *Ahbâr*, 186; Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 497-98; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 276.

¹⁷⁸ Anlaşmazlık durumunda hakeme başvurma, hem Arap geleneğine hem de İslâmî öğretiye uygun bir çözümdü. Bk. E. Tyan, "Hakam", *El2*, III, 72; Ahmet Akgündüz, "Hakem", *DİA*, XV, 171-173.

¹⁷⁹ Taberî, *Târîh*, III, 101; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 188-189; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 316; Krş. Dineverî, *Ahbâr*, 175.

¹⁸⁰ Muâviye Sıffin savaşından önce Amr'ın desteğini almak için girişimlerde bulunmuş, kendi yanında yer alıp savaşı kazanması halinde Mısır'ı ona verece-

da da ayrılığa düşmüşler; Eş'as ve onunla birlikte olanlar, halife-ye temsilcisini seçme işini de bırakmak istememişler ve Ebû Mûsâ'nın Hz. Ali'nin temsilcisi olması gerektiğini ileri sürmüşlerdir. Onların ısrarlı tavrı karşısında halife, “*Bana birinci konuda isyan ettiniz, hiç olmazsa ikinci konuda itaat ediniz. Ebû Mûsâ'nın bu işin ehli olmadığına inanıyorum*”¹⁸¹ deyince, bunun nedenini şu şekilde açıklamışlardır: “*Biz Ebû Mûsâ'nın dışında hiç kimseyi kabul etmeyiz; zira o, bizi neye karşı uyarmış ise, şimdi biz onun içine düştük.*”¹⁸² Bunun üzerine Ali onlara, Ebû Mûsâ'yı kabul etmeme sebebi olarak şöyle demiştir: “*O, benim için güvenilir biri değildir. Benden ayrıldı da insanlar bana olan yardımını kestiler. Sonra benden kaçtı. Nihayet, bir kaç ay sonra kendisine güvence verdim. Fakat işte Abdullah b. Abbas, onu bu işin başına getirelim.*”¹⁸³ Onlar da: “*Vallahi sen de olsan, İbn Abbas da olsa bizi asla ilgilendirmez. Senin veya Muâviye'nin yakını olabilecek kimseyi de kabul etmeyiz.*”¹⁸⁴ demişlerdir. Ya'kûbî ve Mes'ûdî, halifenin İbn Abbas teklifine karşı Eş'as b. Kays'ın, aralarında iki Mudarlının hüküm veremeyeceğini belirterek, savaşa katılmayan Ebû Mûsâ'nın temsilci olmasında ısrar ettiğini, kaydederler.¹⁸⁵ Nasr b. Muzâhim ise Ali'nin Amr b. el-Âs'ın dehasıyla Ebû Mûsâ'yı alt edeceği endişesini dile getirince Eş'as'ın ona şöyle karşılık verdiğini ilave eder: “*Biri Yemenliyken hoşlanmadığımız bir karar vermeleri, ikisi Mudarlı iken hoşlandığımız karar verme-*

ğine dair aralarında anlaşma yapmışlardı. Bk. Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, 24-41.

¹⁸¹ Taberî, *Târîh*, III, 102 (Ebû Mihnef, İbrahim b. Eşter'den); krş. Dineverî, *Ahbâr*, 192.

¹⁸² Taberî, *Târîh*, III, 102 (Ebû Mihnef, İbrahim b. Eşter'den).

¹⁸³ Taberî, *Târîh*, III, 102 (Ebû Mihnef, İbrahim b. Eşter'den); Krş. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 189; Mes'ûdî, *Mürûc*, II, 401.

¹⁸⁴ Taberî, *Târîh*, III, 102 (Ebû Mihnef, İbrahim b. Eşter'den); krş. Dineverî, *Ahbâr*, 192. Dineverî'ye göre Ali, İbn Abbas'ın hakem olmasına karşı olanlara, neden Şamlıların Amr b. Âs'ı hakem tayin etmelerini kabul ettiklerini sordu. Onlar da halifeye, bunun onların kendi bilecekleri iş olduğunu; kendilerini kendi işlerinin ilgilendirdiğini söylediler. Bk. Dineverî, *Ahbâr*, s. 192.

¹⁸⁵ Ya'kûbî, *Târîh*, II, 189; Mes'ûdî, *Mürûc*, II, 401. İbn Hibbân *es-Sikât* adlı eserinde Hz. Ali'nin başlangıçta Abdullah b. Abbâs'ı tayin etmek istediğini, buna o gün insanların seyyidi olarak el-Eş'as b. Kays'ın karşı çıkarak bu konuda iki Kureyşlinin hüküm veremeyeceklerini, ayrılığın önlenmesi için iki hakemden birisinin kendilerinden olması gerektiğini söyledi. Bunu Yemenlilerin onayı üzerine Eş'as, Ebû Mûsâ'dan başkasını kabul etmeyeceklerini ifade etti ve barış antlaşması yazıldı (İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 292).

lerinden bizim için daha iyidir."¹⁸⁶ Ardından Hz. Ali, Eşter'i teklif etmişse de, onu da savaşın esas müsebbibi göstererek kabul etmemişlerdir.¹⁸⁷ Halife kendi teklif ettiği adaylar kabul edilmeyip Ebû Mûsâ üzerinde ısrar edilince onu kabul etmek zorunda kalmıştır.¹⁸⁸

Ebû Mûsâ'nın teklif edilmesinin ve onun üzerinde ısrarın sebepleri neler olabilir? Bununla ilgili sebeplerden biri hiç şüphesiz Ebû Mûsâ'nın sahabe olarak, dini bilgisi ve idarî tecrübesiyle Basra ve Kûfe'de kazandığı saygınlıktır. İslâm öncesi Arap geleneğinde de hakem olacak şahısta saygınlık aranan en önemli nitelikti. İslâmi dönemde de hakem rolünü Hz. Peygamber ve onun tayin ettiği kişiler üstlenmişti.¹⁸⁹ Ebû Mûsâ, hem Resulullah'ın hem de ondan sonraki halifelerin görevlendirdiği önemli bir idareciydi. Ayrıca o, uzun yıllar Basra valiliği yapmış, ardından halkın isteğiyle Kûfe valiliğine getirilmişti. Her iki şehir halkı da onu yakından tanıyordu. Valiliği döneminde din eğitimi-ne de önem vererek çok sayıda öğrenci yetiştirmişti. İbn Mes'ud'un vefatından sonra da Kûfe'de dindarların kabul ettiği en saygın kişi konumuna gelmişti. Diğer önemli bir sebep de Cemel Savaşı öncesinde Kûfelileri defalarca fitneye karşı uyarılmış olmasıdır. Yukarıda da değindiğimiz gibi, halifeye askeri destek vermenin dünya çıkarına olabileceğini, ancak ahiret dikkate alındığında tarafsız kalmanın daha hayırlı olacağını belirtmiş ve bunda ısrar edince de valilikten azledilmişti. Böylece tavsiyelerindeki samimiyeti ve düşüncesindeki kararlılığı göstermişti. Yaptığı uyarılar ise, azledilip siyasetten tasfiye edilmesinden sonra da etkisini sürdürmüştü. Nitekim Cemel Savaşı'nda Hz. Ali'nin ordusunda yer alan Kûfeli asker sayısının az olması,¹⁹⁰ dindar bir grubun Sıffîn Savaşı'na katılmak istemediklerini beyan ederek halifeden sınır boylarına sefere çıkma izni alması bunun kanıtı-

¹⁸⁶ Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, s. 500. Bu rivayetin senedi: Nasr- Amr b. Şemr- Câbir-Ebû Ca'fer Muhammed b. Ali. Nasr b. Muzâhim, eş-Şa'bi'nin de benzer bir rivayetinin bulunduğunu kaydeder (Minkarî, s. 500).

¹⁸⁷ Taberî, *Târîh*, III, 102 (Ebû Mihnef, İbrahim b. Eşter'den); Dineverî, *Ahbâr*, 192.

¹⁸⁸ Taberî, *Târîh*, III, 102 (Ebû Mihnef, Ebû Cennâb el-Kelbi'den); Krş. Belâzuri, *Ensâb*, III, 107 (Medâinî).

¹⁸⁹ Bk. E. Tyan, "Hakam", *EI2*, III, 72; Ahmet Akgündüz, "Hakem", *DİA.*, XV, 171-173.

¹⁹⁰ Taberî, *Târîh*, III, 27.

dır.¹⁹¹ Ebû Mûsâ'nın siyasetten çekilmesi ve halifenin Kûfe'ye yerleşmesi onun etkisini azaltmıştı. Fakat şimdi Iraklılar, onun uyarılarının ne kadar doğru olduğunu bizzat görmüşlerdi. Bu sebeple onlar, fitnede tarafsız kalan, kararlarında objektif olabilecek, İslâm'ı iyi bilen, tanıdıkları, güvenilir, saygın bir kişi olarak onun hakem olmasında ısrar ettiler.

Burada daha çok, Ebû Mûsâ'yı yakından tanıyan Basralı kurrânın etkili olduğu anlaşılıyor. Çünkü onlar Cemel Savaşı'nda Hz. Osman'ın kanını dava eden Hz. Aişe, Talha ve Zübeyr ile Hz. Ali'ye karşı savaşmışlar ve kaybetmişler, sonra da Hz. Ali'nin ordusunda yer almışlardı. Akan kanın durması ve barışın yapılması onların işine geliyordu. Öte yandan Kûfeli kurrâ ise iki gruba ayrılıyordu. Bunlardan biri Hz. Osman'ın öldürülmesi olayına karışmamış olanlardı ki, onlar Basralı kurrâ ile aynı düşüncededeydi. Diğer grup ise Hz. Osman'ın katli olayına karışmış veya destek vermiş olanlardı ki, bunlar savaşın kesinlikle devam etmesi taraftarıydı. Çünkü Hz. Osman'ın katillerinin cezalandırılması için savaşan Muâviye ordusu yenilmeden savaş durdurulur ise, bu kurrâ grubu cezalandırılabilirdi. Bir de kişisel ve kabilevî siyasî düşünceleri nedeniyle savaşın durdurulması taraftarı olan kabile liderleri vardı. Bunların başında Yemenli kabileler üzerinde nüfuzu olan Kinde kabilesinin lideri Eş'as b. Kays geliyordu. O da Ebû Mûsâ'nın uyardığı gibi, diğer Arap kabilelerinin Kureyş'in iktidar mücadelesine girmekle yersiz yere kan kaybettiklerini, çatışma devam ederse bütün güçlerini kaybedeceklerini görmüştü. Her iki tarafta da aynı kabileden Müslümanlar vardı ve bunlar birbirlerini öldürüyorlardı. Bir kabile liderinin, kan ve din kardeşlerinin bu şekilde birbirlerini kırmaktan rahatsız olmaması düşünülemez. Dolayısıyla Eş'as, Ebû Mûsâ'yı tercih etmekle hem çatışma karşıtı olan birisinin hakem olmasını hem de içinde yer aldıkları bu mücadelede, anlaşmazlığın çözümünde Yemen kabilelerine mensup birisinin hakem olmasıyla, Mudarlılar yanında varlıklarını ve etkinliklerini devam ettirmeyi amaçlamış olmalıdır. Nitekim halife, Abdullah b. Abbas'ı hakem tayin etmek isteyince, iki hakemin Mudarlı olamayacağını söylemesi de buna işaret etmektedir.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi, Ebû Mûsâ'nın bilgi ve tecrübesine sahip, dini ve siyasî bakımdan çoğunluğun takdirini ka-

¹⁹¹ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, s. 115; Dineveri, *Ahbâr*, s. 175.

zanmış, fitne olaylarında da tarafsız kalmış Yemen kökenli başka bir sahabe yoktur. Ayrıca hakemlerin seçilmesinde yaş faktörünün de etkisi olmuş olabilir. Çünkü tahkim antlaşmasının yapıldığı 37/657 yılında her iki hakem altmış yaşın üzerinde bulunmaktadır.¹⁹² Öte yandan hakemlerin deneyimlerinin de bunda etkisi olabilir. Zira her iki hakem de ilk fetihlerde komutanlık ve önemli bölgelerde valilik yapmış olmaları sebebiyle temsilci oldukları tarafı çok yakından tanıyorlardı

Hakem olması kabul edilince, Sıffin Savaşı esnasında Urd denilen Hicaz bölgesindeki bir yerde savaştan uzak münzevi bir hayat yaşayan Ebû Mûsâ'ya Sıffin'e gelmesi için bir elçi gönderilmiştir.¹⁹³ Ebû Mûsâ, elçinin gelip müslümanların barış yaptığını söylemesi üzerine Allah'a şükrettiği; kendisini hakem tayin ettiklerini söylemesi üzerine de *"Biz Allah'a aidiz ve vakti geldiğinde elbette O'na döneceğiz (innâ lillâh ve innâ ileyhi râci'ün)"*¹⁹⁴ şeklinde karşılık verdiği rivayet edilir.¹⁹⁵ Ardından o, bu çağrıya uyarak Sıffin'e gelmiştir.¹⁹⁶ Bu sırada Ahnef b. Kays (öl. 67/686-87) halifeye gelerek, Ebû Mûsâ'yı hakem tayin etmemesini, zira karşısında Arap dahilerinden birinin olduğunu, Ebû Musa'yı kendisinin sınıdığını, onun hakkında deneyimleri olduğunu ve

¹⁹² Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 544; Dineverî, *Ahbâr*, 199; Belâzuri, *Ensâb*, III, 124; Taberî, *Târîh*, III, 112 (Ebû Mihnef-Ebû Cennâb el-Kelbî'den); krş. İbn Sa'd, IV, 256; Mes'ûdî, *Mürûc*, II, 407. Bununla ilgili rivayetlerde, Amr'ın Ebû Mûsâ'ya kendisinden daha yaşlı olduğunu söylediği belirtilir. 43/664 tarihinde doksan yaşını aşmış olduğu halde öldüğü belirtilen Amr, (bk. Wensinck, "Amr", *İA*, İstanbul, 1993, I, 412; A. Önkal, "Amr", *DİA*, III, 80) görüşme esnasında 85 yaşlarında olmalıdır. Buna göre 42/663 yılında ölen Ebû Mûsâ'nın bu müzakereler yapılırken 85 yaşın üstünde olması gerekmektedir.

¹⁹³ Taberî, *Târîh*, III, 102; Dineverî, *Ahbâr*, 193. Wellhausen, Arap zihniyetine göre, itibar sahibi bir kimsenin adamları sefere çıktıkları zaman evinde kalmak istememesinde ve orada, eğer mücadele sebebi kendisine şüpheli görünüyorsa, savaşa katılmamasında, yadırganacak bir durumun olmadığını belirtir. Dolayısıyla o, savaşa yakın bir yerde sonucu beklemekteydi. Bk. J. Wellhausen, *İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, çev. Fikret İşıltan, Ankara, 1989, s. 4.

¹⁹⁴ el-Bakara, 2/156. Bu ifade, özellikle musibet ve sıkıntı hallerinde söylenerek, malın, canın, sahip olunan her şeyin, kısaca bütün kainatın Allah'ın yaratıkları oldukları, O'nun kendi mülkünde dilediği işi yapmasının yerinde olduğu hatırlanır.

¹⁹⁵ Taberî, *Târîh*, III, 102 (Ebû Mihnef); Dineverî, *Ahbâr*, 193.

¹⁹⁶ Taberî, *Târîh*, III, 102; Dineverî, *Ahbâr*, 193.

aldatılabileceğini; bu işi ancak çok kurnaz birisinin düzeltebileceğini söyleyerek kendisini hakem tayin etmesini, olmuyorsa ikinci ve üçüncü şahıs yapmasını teklif etmiş, fakat bu teklifi orada bulunanlar, Ebû Mûsâ'dan başka kimseyi kabul etmeyeceklerini söyleyerek reddetmişlerdir.¹⁹⁷

13 Safer 37/31 Temmuz 657 tarihinde tarafların hakemleri Amr b. Âs ve Ebû Mûsâ ile tarafların heyetleri hakem tayini ile ilgili anlaşma metnini yazmak için iki ordugâh arasında bir araya gelişlerdir. Anlaşma metnine Hz. Ali'nin "Emîru'l-Mü'minîn" sıfatıyla yazılmasına Amr, Ali'nin kendilerinin emîri olmadığını söyleyerek itiraz etmesi ve onun sadece Ali b. Ebi Talib şeklinde yazılmasını istemesi üzerine, anlaşmazlık çıkmıştır. Özellikle Ahnef b. Kays,¹⁹⁸ Hz. Ali'ye ne pahasına olursa olsun bu sıfatı silmemesi, aksi takdirde buna bir daha kavuşamayacağı uyarısında bulunmuştur.¹⁹⁹ Bunun üzerine halife onu silmekten vazgeçti ise de, Eş'as gelerek halifenin bunu silmesini sağlamıştır.²⁰⁰ Hz. Ali bu durumu, Hudeybiye Anlaşması metni yazılırken müşriklerin Resulullah sıfatına karşı çıkıp Muhammed b. Abdillâh yazdırmalarına benzetmiştir.²⁰¹ Bu tartışma, iki taraf arasında çözülmesi gereken konulardan birinin hilâfet konusu olduğunu, dolayısıyla bu önemli meselenin hakemler tarafından görüşülüp çözüme kavuşturulacağını göstermektedir. Sonunda şu metin üzerinde taraflar anlaşmışlar:

¹⁹⁷ Taberî, *Târîh*, III, 102 (Ebû Mihnef); Dineverî, *Ahbâr*, 193. Ayrıca Ahnef, önerisi sahabeden olmaması nedeniyle kabul edilmeyecekse, tayin edilen sahabeye kendisinin vezir ve müşavir yapılmasını istedi. Dineverî, *Ahbâr*, 193; Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, 114.

¹⁹⁸ Ahnef b. Kays Basra'da oturan Temimlilerin lideriydi. İran'ın fethinde önemli başarılar göstermişti. Cemel Vak'ası'na katılmamış ancak, kabilesinin de katılımını engellemiş, daha sonra da Ali'ye Sadakat yemini ederek Sıffîn'de onunla beraber savaşmıştı. Temimli olması nedeniyle Mudar Araplarındandı. Ebû Mûsâ'nın hakemliğini ısrarla isteyenler ise güney Araplarıydı. Dolayısıyla bu uyarısı ve teklifi kabul görmedi. Ahnef b. Kays'ın hayatı için bk. İbn Sa'd, III, 110-112; VII, 93-97; Reckendorf, "Ahnef", *IA*, I, 223-224; Ch. Pellat, "al-Ahnafe b. Kays", *EP*, I, 303-304; Ahmet Önkâl, "Ahnef b. Kays", *DA*, II, 174.

¹⁹⁹ Taberî, *Târîh*, III, 103-104; Dineverî, *Ahbâr*, 194; Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, 508; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, III, 320. Krş. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 189. İbn Kuteybe Emîru'l-Müminin unvanının yazılmasına Muâviye'nin itiraz ettiğini kaydeder. Bk. İbn Kuteybe, *el-İmâme*, s. 114.

²⁰⁰ Bk. Taberî, *Târîh*, III, 103; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 277.

²⁰¹ Bk. Taberî, *Târîh*, III, 103.

“Bismillahirrahmanirrahim. Bu, Ali b. Ebî Talib ile Muâviye b. Ebî Süfyân arasında yapılan bir anlaşmadır. Ali, Kûfeliler ve onlarla beraber olan diğer Müslümanların, Muâviye de Şamlılar ve onlara beraber olan diğer Müslümanların temsilcileridir. Biz Allah'ın hükmünü ve kitabını kabul ediyoruz. Ondan başkası aramızı bulmaz. Allah'ın kitabı başından sonuna kadar elimizdedir. Onun yaşattığını yaşatır, terk ettiğini biz de terk ederiz. İki hakem Ebû Mûsâ el-Eş'arî Abdullah b. Kays ve Amr b. el-Âs Allah'ın kitabında ne bulurlarsa onunla amel edecekler. Onda bulamadıklarını, birleştirici âdil sünnette arayacaklardır. İki hakem, hem kendileri hem de ailelerinin güven altında olacaklarına dair Ali, Muâviye, her iki ordu ve halkın güvenilir kimselerinden bir teminat aldılar. Ümmet iki hakeme yardımcı olacaktır. Bu olay üzerine anlaşan Ali ve Muâviye, her iki tarafın Müslümanları Allah'a karşı şu şekilde ahit ve misak içindedirler: "Ben bu sahifedeki şeye razıyım. İki hakemin karar vermesini gerekli gördüm. Burada olanlar veya olmayanlar nereye giderlerse gitsinler aralarında silâh kalkmıştır, malları, canları ve aileleri emniyettedir." Abdullah b. Kays ve Amr b. Âs, ümmet arasında hükmetmeğe, onları ayrılığa düşürmemeye, dağılan bu ümmeti bir araya getirmeye Allah adına yemin etmişlerdir. Hüküm verme Ramazan ayına ertelenmiştir. İki hakem isterlerse bunu ileri bir tarihe erteleyebilirler. Hakemlerden birinin ölmesi durumunda, tarafın emîri yerine denk birisini seçer. Hakemlerin hüküm vereceği yer, Kûfeliler ile Şamlılar arasında hakemlerin razı olup arzu ettikleri uygun bir yerdir. Hakemlerin buluşacağı yere sadece onların istedikleri kişiler gelecektir. Hakemler, bu sayfada bulunana, dilediği kişileri şahit tutup, bu konuda zulüm ve sapıtırma isteyen, bu sayfada olanları terk edenlere karşı, onların yardımcı olacaklarına dair şahadetlerini yazarlar.”²⁰² Sonra belgenin altına her iki tarafın şahitlerinin adları yazılmıştır.²⁰³

²⁰² Taberî, *Târîh*, III, 103-104 (Ebû Mihnef). Krş. Dineverî, *Ahbâr*, 194-196; Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, 504-511; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 114-115; Belâzurî, *Ensâb*, III, 108-111; Mes'ûdi, *Murûc*, II, 403; İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 293; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 320; Hamidullah, *el-Vesâiku's-Siyasiyye*, nr. 372, s. 538-544.

²⁰³ Şahitlerin adları için bk. Dineverî, *Ahbâr*, 195-96; Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, 506-508, 511; Belâzurî, *Ensâb*, III, 109; Taberî, *Târîh*, III, 104; İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 293-4.

Bu tahkimname ile halife Hz. Ali, buyruğu altında olduğu halde, kendisine isyan edip boyun eğmeyen Muâviye'yi anlaşmaya oturulan bir taraf olarak kabul etmiş oldu. Anlaşma metnine göre her ikisi de eşit haklara sahipmiş gibi bir durum ortaya çıktı. Özellikle Amr'ın tahkimname yazılırken, Hz. Ali'nin "*Emîri'l-Mü'minîn*" olarak yazılmasına itiraz etmesi sonucu, bu vasfın Hz. Ali'nin rızasıyla metinden çıkarılması, bir yandan Muâviye ve taraftarlarının halen Hz. Ali'nin halifeliğini kabul etmediklerini açıkça göstermelerine, diğer yandan da bu düşüncelerini Hz. Ali'ye kabul ettirmelerine sebep oldu. Bu ise Muâviye ve taraftarlarının isyancı oldukları için hakka dönmelerine kadar kanlarının akıtılmasının helâl, bu uğurda savaşarak ölenlerin de şehit olduğuna inanıp savaşmış olan Iraklı dindar askerlerin, kendi haklılıklarının tehlikeye düştüğünü görmelerine ve anlaşmadan vazgeçilmesini istemelerine yol açmıştır. Zira onlar, tahkim barış antlaşmasından önce meşru halife pozisyonunda olan Hz. Ali'nin Emîrül-Mü'minîn unvanını bırakmakla, meşruiyetini kaybettiği ve devletin başsız kaldığı hissine kapıldılar.²⁰⁴ Hz. Ali ise Kur'an ahkâmına göre, artık yapılan antlaşmaya bağlı kalarak sonucun beklenmesi gerektiği kanaatindeydi. Bu nedenle Hz. Ali'nin ordusunda yer alan bu dindar grubun büyük bir kısmı, kendileriyle aynı düşünceyi paylaşan diğer askerlerle birlikte Sıffin dönüşü, ondan ayrılarak Harûrâ'da toplandılar.²⁰⁵

Ebû Mûsâ'nın tahkim antlaşması imzalandıktan sonra Kûfelilerle birlikte Kûfe'ye döndüğü anlaşılıyor. Bu antlaşmaya göre hakemler gelecek Ramazanda bir araya gelerek görüşeceklerdi; isterlerse bu görüşmeyi kararlaştırdıkları ileri bir tarihte yapacaklardı. Bu süre içerisinde Ebû Mûsâ'nın Hz. Ali ile bir sorun yaşamadığı anlaşılıyor. Zira kaynaklarda bu zaman dilimi içinde onunla ilgili bir olaydan söz edilmemektedir.

Hakemlerin hüküm vermek üzere bir araya gelecekleri yer ile ilgili kaynaklarda farklı haberler yer almaktadır. Kaynaklardan bazıları hakemlerin Kûfe ile Şam arasında uygun gördükleri bir yerde;²⁰⁶ bazıları ise Dûmetulcendel'de,²⁰⁷ bazıları da

²⁰⁴ Abdülhalık Bakır, *İktisadi ve İdari Yönden Hz. Ali Dönemi*, Ankara 1991, s. 41-42.

²⁰⁵ Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, s. 42.

²⁰⁶ Dineverî, *Ahbâr*, 195; Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 506, 511; Belâzurî, *Ensâb*, III, 109; Taberî, *Târîh*, III, 103-104 (Ebû Mihnef).

Ezruh'ta²⁰⁸ görüşme kararı aldıklarını belirtmektedirler. Bu farklılık hakemlerin görüşmeyi gerçekleştirdikleri yer ile ilgili rivayetlerde de görülmektedir. Rivayetlerden bazıları, görüşmelerin Dûmetulcendel'de,²⁰⁹ bazıları Ezruh'ta,²¹⁰ bazıları ise önce Dûmetulcendel'de daha sonra da Ezruh'ta yapıldığını belirtmektedir.²¹¹ Kaynaklarda yer alan bu farklı bilgiler çağdaş araştırmacıları da etkilemiş; bunlardan bir kısmı görüşmelerin iki aşamalı olduğunu; birinci görüşmenin Dûmetulcendel'de, ikinci görüşmenin ise Ezruh'ta yapıldığını;²¹² buna karşın bazı araştırmacılar ise görüşmelerin Dûmetulcendel'de değil Ezruh'ta gerçekleştiğini²¹³ ifade etmektedirler. Belâzuri ise Dûmetulcendel'de bir ay

²⁰⁷ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 115; Taberî, *Târîh*, III, 105; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 277.

²⁰⁸ İbn Sa'd, III, 32; İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 297; ez-Zehebî, Şemsuddin Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Siyeru A'lâmin'n-Nubelâ*, Beyrut, 1413, III, 137. Taberî'nin Zühri'den naklettiği bir rivayete göre hakemler Dûmetulcendel'de buluşacaklar, eğer bu gerçekleşmezse gelecek yıl Ezruh'ta bir araya geleceklerdi. Bk. Taberî, *Târîh*, III, 105.

²⁰⁹ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 535, 537, 538-540, 544; İbn Sa'd, IV, 256 (Vâkîdî eş-Şa'bi'den); Belâzuri, *Ensâb*, III, 120, 121, 123; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 190; Dineverî, *Ahbâr*, 197, 198; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 117; Taberî, *Târîh*, III, 111 (Ebû Mihnef eş-Şa'bi'den), 112 (Ebû Mihnef Ebû Cennâb el-Kelbî); Mes'ûdî, *Murûc*, II, 105.

²¹⁰ Abdurrezzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm es-San'ânî, *el-Musannef*, thk. Habiburrahmân el-A'zamî, Beyrut, 1403, V, 463 (ez-Zühri'den); Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 511, 549, 551; Halife, *Târîh*, 175; Taberî, *Târîh*, III, 105 (Zühri); İbn Hibbân, *es-Sikât*, II, 297; Yâkût, *Mu'cem*, I, 129-130, II, 488; ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, III, 137. Halife b. Hayyât hakemlerin Dumetulcendel veya Ezruh'ta bir araya geldiklerini kaydettikten sonra Ezruh'un Dumetulcendel'e yakın olduğunu belirtir (Halife, *Târîh*, 191-192). Taberî'nin Ebû Mihnef'den bir kaydına göre ise hakemler Ezruh'taki Dumetulcendel'de buluştular (Taberî, *Târîh*, III, 111). İbn Kesir de benzer bir rivayeti Vâkîdî'den nakletmektedir (İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 282).

²¹¹ Belâzuri, *Ensâb*, III, 117.

²¹² Laura Veccia Vaglieri, "Ali-Muâviye Mücadelesi ve Harici Ayrılmasının İbâdî Kaynakların Işığında İncelenmesi", çev. Ethem Ruhi Fığlalı, *AÜİFD*, XIX, Ankara, 1973, s. 149-150; Vaglieri, "Raşit Halifeler ve Emevi Halifeleri", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. İlhan Kutluer, Kitabevi, İstanbul, 1997, I, 84-85; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Ankara 1981, s. 16; W. M. Watt, *Der İslâm II*, Stuttgart, 1985, s. 5-6; Ethem Ruhi Fığlalı, "Ali", *DİA*, II, 371-374; Bakır, *Hiz. Ali Dönemi*, s. 35-36; Harun Yıldız, *Din Siyaset ve İdeoloji*, Samsun, 1999, s. 73.

²¹³ Lammens'e göre Siffîn'de Suriye ile Irak'ın tam ortasında bulunan Dumetulcendel ile Ezruh'tan birisinin seçilmesi kararlaştırılmış ve bunlardan, suyu bol olan ve Muâviye'nin davet ettiği Medine eşrafının kolayca ge-

kalındıktan sonra Ezruh'a gidilerek müzakerelerin yapıldığını kaydetmektedir.²¹⁴ Bu iki yerin birbirine yakın olması ve Dûmetulcendel'in daha fazla tanınmış olması nedeniyle râviler, Ezruh yerine Dûmetulcendel'i zikretmiş olabilirler. Bu sebeple hakemlerin Dûmetulcendel mevkiindeki Ezruh'ta bir araya gelip müzakere yaptıkları kabul edilebilir.²¹⁵

Hakemlerin Ramazan 37/Şubat 658'de görüşme yapmak üzere bir araya gelmeyi kararlaştırdıkları anlaşılmaktadır.²¹⁶ Sıffin'den ayrıldıktan yaklaşık altı ay sonra yapılacak görüşmeler için, Hz. Ali hakemi ile Şureyh b. Hânî başkanlığında dört yüz kişiyi ve onlara imam olarak da Abdullah b. Abbas'ı Ezruh'a göndermiş, Muâviye de hakemi Amr b. Âs'ı dört yüz kişilik bir heyetin başında Ezruh'a yollamıştır.²¹⁷ Bu arada Muâviye'nin daveti ve muhtemelen hakemlerin rızası üzerine Abdullah b. Ömer ve

lebilmelerine elverişli bulunan Ezruh seçilmişti. Ona göre bazı râvilerin Dûmetulcendel'i müzakere yeri olarak göstermeleri, rivayeti tetkik etmeden nakletmelerinden kaynaklanmaktadır. Bk. H. Lammens, "Ezruh", *İA*, İstanbul, 1993, IV, 444; J. Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret İşıltan, Ankara, 1963, s. 42; Philip K. Hitti, *İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1980, I, 277; A. J. Wensinck, "Amr", *İA*, I, 413; Ahmet Önkal, "Amr", *DİA*, III, 80; İrfan Aycan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye Bin Ebî Süfyân*, Ankara, 1990, s. 156-157; Adnan Demircan, *Haricilerin Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul, 1996, s. 97; Mustafa Günel, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, İstanbul, 1998, s. 142.

²¹⁴ Belâzurî, *Ensâb*, III, 117.

²¹⁵ Ahmet Akbulut hakemlerin "Dûmetulcendel'in Ezruh köyünde", Adnan Demircan da "Dumetulcendel bölgesinin Ezruh mevkiinde" bir araya gelerek görüştüklerini ifade etmek suretiyle bu görüşü paylaşmaktadırlar. Bk. Ahmet Akbulut, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, İstanbul, 1992, s. 240; Demircan, *Haricilerin Siyasî Faaliyetleri*, s. 97.

²¹⁶ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 506; Belâzurî, *Ensâb*, III, 109; Taberî, *Târîh*, III, 105, 107; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 277. Dineverî hakemlerin 37 yılı Ramazanı ardından bir araya gelecekleri, hakemlerin istemeleri halinde tarihi öne alabilecekleri gibi geciktirebileceklerinin kararlaştırıldığını kaydeder (Dineverî, *Ahbâr*, s. 195).

²¹⁷ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 533; İbn Sa'd, IV, 256; Belâzurî, *Ensâb*, III, 123; Taberî, *Târîh*, III, 111; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 406. Belâzurî'nin el-Medâinî'den aktardığı haberlere göre, Muâviye Hz. Ali'nin Hâricilerin etkisiyle tahkim kararından vazgeçtiği endişesine kapılarak, ona sözünde durması için elçi göndermiş, bunun üzerine Hz. Ali hakemiyle birlikte heyetini göndermiştir (Belâzurî, *Ensâb*, III, 120-121). Ayrıca Medâinî'nin haberlerinden birine göre, Muâviye dört yüz kişi ile Şam'dan çıkarak Dûmetulcendel'e gelmiş, elçi göndererek oraya geldiğini Hz. Ali'ye bildirmiş ve sözünde durmasını istemiş; o da hakemi Ebû Mûsâ ile kendi yerine Abdullah b. Abbas'ı oraya göndermiştir (Belâzurî, *Ensâb*, III, 120-121).

Abdullah b. Zübeyr gibi Sıffin Savaşı'na katılmayarak tarafsız kalan Medine'deki sahabelerden bazıları da görüşme yerine gelmişlerdir.²¹⁸

Kaynaklarda yer alan rivayetlere bakıldığında Muâviye ve Suriyelilerin Amr'a tam bir güven duydukları, buna karşın Hz. Ali ve taraftarlarının Ebû Mûsâ'ya güvenmedikleri anlaşılıyor. Bunun geçmişte Hz. Ali ile Ebû Mûsâ arasında yaşanan olaylardan kaynaklandığı açıktır. Bilinmektedir ki, Hz. Ali iktidara gelince onu valilikten almak istemiş ve hakemi olmasına da karşı çıkmıştır. Ayrıca o, bu çatışmaların dini değil siyasî amaçlarla yapıldığını ve haksız kan akıtıldığını, tarafsız kalanların en doğruyu yaptıklarını açıkça ifade etmekteydi.²¹⁹ Hz. Ali ile ilişkileri bozuk olan Ebû Mûsâ'nın karşısında ise, Muâviye ile birlikte Ali'ye karşı savaşmış güçlü bir diplomat olan Amr vardı. Onun temsilcisi Muâviye'yi haklı çıkarmak ve onun haklarını savunmak için elinden geleni yapacağına kuşku yoktu.

Bu sebeple Kûfeli Hz. Ali taraftarları, Ebû Mûsâ'nın Amr karşısında Ali'nin haklarını savunmayacağı ve bundan da kendilerinin zarar göreceği endişesini taşıyorlardı. Nitekim Ali'nin gönderdiği heyette yer alan Şureyh b. Hânî, Iraklıların hakemlerin kararından nasıl etkileneceği ile ilgili Ebû Mûsâ'ya uyarılarda bulunarak, tayin edildiği işin önemini hatırlattıktan sonra, Muâviye'nin Iraklıları idaresi altına alması halinde Iraklıların varlıklarının olmayacağı, buna karşın Ali'nin Şamlıları idare etmesi durumunda ise onlar için bir şeyin değişmeyeceğini dikkate al-

²¹⁸ Bu Kureyşlilerin adları için bk. Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 539; Abdurrazzâk, *el-Musannaf*, V, 464; Belâzürî, *Ensâb*, III, 120; İbn Hıbbân, *es-Sikât*, II, 297. İç savaşlara katılmayıp tarafsız kalan şura üyesi Sa'd b. Ebî Vakkâs, Beni Süleym kabilesine ait bir su kenarında siyasetten uzak bir yaşam sürerken oğlu Ömer ona gelmiş, hakemlerin yanlarında birçok Kureyşli ile bir araya geldiklerini, onun da sahabe ve şura üyelerinden olması sebebiyle oraya gitmesinin iyi olacağını, hilafete en layık kişinin o olduğunu, ümmetin bunu kabul edeceğini söylemiş ancak Sa'd bunu kabul etmemiş, gelişmeleri fitne olarak değerlendirmiştir. Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 538; Taberî, *Târîh*, III, 111. Buna karşın Belâzürî'nin Salih b. Keysân'dan bir rivayetine göre Sa'd b. Ebî Vakkâs müzakerelere katılmış, hatta fitneye karışmamış tek şura üyesi olduğunu söyleyerek hilafetin kendi hakkı olduğunu iddia etmiştir. Bk. Belâzürî, *Ensâb*, III, 318. Krş. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 406; İbn Hıbbân, *es-Sikât*, II, 297.

²¹⁹ Bk. Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 540; Dineverî, *Ahbâr*, 198; Abdurrazzâk, *el-Musannaf*, V, 463-464; Taberî, *Târîh*, III, 105.

ması tavsiyesinde bulunmuştur.²²⁰ Hz. Ali'nin samimi taraftarlarından Ahnef b. Kays ise Ebû Mûsâ'ya bu işin sonunu düşünmesini, Irak'ı kaybederse kendisi için artık Irak olmayacağını, Allah'tan korkmasını, bu işin dünya ve ahiret sorumluluğunun bulunduğunu hatırlatıp Amr ile yapacağı görüşmelerde nasıl davranması gerektiği ile ilgili tavsiyelerde bulunmuştur.²²¹ Hem Şureyh hem de Ahnef'in iyi bir diplomat olan Amr'ın etkisiyle Ebû Mûsâ'nın Iraklıların siyasî ve ekonomik menfaatlerini koruyamayacağı kuşkusunu taşıdıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Abdullah b. Abbas da Ebû Mûsâ'ya “*Sen Arap dahisi biri ile karşı karşıyasın. Ali'ye Ebû Bekir, Ömer ve Osman'a biat edildiği gibi biat edildiğini asla unutma. Onu hilâfetten uzaklaştıracak kötü bir özelliği olmadığı gibi Muâviye'yi de hilâfete getirecek iyi bir özelliği yoktur.*”²²² uyarısında bulunmuştur.

Buna karşın Muâviye, tahkimle ve Ebû Mûsâ'nın Ali'nin hakemi olmasıyla avantajlı bir konuma geldiğinin farkındadır ve bundan yararlanmak için hakemi Amr'ı görüşmeye gönderirken Ebû Mûsâ'nın Ali'ye rağmen Iraklılar tarafından hakem tayin edildiğini, onun ise hem kendisi ve hem de Şamlıların rızasıyla hakem olduğunu; bu savaşı savuşturmada Şamlılar için kuvvet, Iraklılar için bölünme, Yemenlilerin de yardımını umduğunu; rakibi Ebû Mûsâ'nın dini bakımdan üstünlüğü olmakla birlikte düşündüğünü söyleyen, ileri görüşlü olmayan birisi olduğunu söyledikten sonra, görüşmelerde Ebû Mûsâ'yı konuşturmasını, o konuşurken susmasını, akıllı davranmasını, kendisine iyi davranırsa ona iyilikle karşılık vermesini tavsiye etmiştir.²²³

Bu arada Siffin Savaşı'na katılmayıp Tâif'te ikamet eden tecrübeli siyaset ve devlet adamı Muğire b. Şu'be Ezruh'a gelince, hakemlerle görüşüp ortak bir karara varıp varamayacaklarıyla ilgili bir ön araştırma yapmak amacıyla, Ebû Mûsâ'ya gidip, Mûs-

²²⁰ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 115.

²²¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 116.

²²² Mes'ûdî, *Murûc*, II, 406; İbn Sa'd'ın Vakıdî'den rivayetine göre, İbn Abbas, Ebû Mûsâ'ya Amr'a karşı uyanık olmasını, Amr'ın onu Rasûlullah'ın arkadaşı ve kendisinden daha yaşlı olduğunu söyleyerek öne geçirmek isteyeceğini, bu nedenle onun sözlerine özellikle dikkat etmesini tavsiye etti (İbn Sa'd, IV, 256).

²²³ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 116; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 406. Mes'ûdî Muâviye'nin Amr'a ayrıca zamanlamayı iyi yapmasını, ayrıntıya girmesini, görüşünün tamamını açıklamamasını tavsiye ettiğini belirtir. Bk. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 406.

lümanlar arasında kan akıtılmasını hoş görmeyerek savaştan uzak duranların durumunu sormuş, Ebû Mûsâ da onların en hayırlı kişiler olduklarını söylemiştir.²²⁴ Sonra Amr'a gelerek ona da aynı soruyu sormuş,²²⁵ Amr da, bu kişilerin hakkı tanımayıp batılı inkâr etmemelerinden ötürü, insanların en şerlileri oldukları, cevabını vermiştir. Ardından Muğîre, Muâviye'nin yanına giderek ona her iki hakemi de denediğini; Ebû Mûsâ'nın Ali'yi azledip, onun yerine savaşa katılmayan Abdullah b. Ömer'i halife tayin etmek istediğini; Amr'ın ise tanıdığı arkadaşı olduğunu ve onun halife olmasını istediğini bildirmiştir.²²⁶ Abdurrezzâk²²⁷ ve Taberî'nin²²⁸ Zühri'den yaptıkları nakilde ise, Sıffin Savaşı'na katılmayan Muğîre'nin Ezruh'a gelip görüşmelere nezaret eden Kureyş ileri gelenleriyle konuştuğu, hakemlerin bir karara varıp varamayacaklarını önceden kestirmek amacıyla gidip hakemlere, kendisi gibi savaşa katılmayanlar hakkındaki görüşlerini sorup onları sınıdığı, ardından arkadaşlarına dönüp, hakemlerin bir kişi üzerinde birleşemeyeceklerini, her birinin diğerini kendi görüşüne çağıracağını bildirdiği kaydedilir.

Bu rivayetler, açıkça Ebû Mûsâ'nın tarafsızlık ilkesinde bir değişiklik yapmadığını, Hz. Ali'yi savunmak için hakem olduğunu düşünmediğini, tam aksine tarafsız bir yargıç gibi davrandığını göstermektedir. Muhtemelen bunu Muâviye de biliyordu. Dolayısıyla Muâviye'nin Amr'a, Ebû Mûsâ'yı küçük düşürücü sözler söylemesi, onun etkisinde kalmamasına yönelik olabilir. Çünkü Ebû Mûsâ, meseleye dini bakımdan yaklaşıyor, kişisel çıkarları değil bütün müslümanların yararını esas alıyordu. Bu yaklaşım Amr'ı da etkileyebilir ve Muâviye'nin plânlarını bozabilirdi.

²²⁴ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 540. Dineverî'ye göre Muğîre'nin sorusu "Bu işten uzak durup kan akıtmayı kötü görerek evinde oturan kimseler hakkında ne dersin?" şeklindeydi. Bk. Dineverî, *Ahbâr*, 198.

²²⁵ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 540. Dineverî Muğîre'nin Amr'a "Bu savaştan uzak duran kimseler hakkında ne dersin?" sorusunu yönelttiğini belirtir (Dineverî, *Ahbâr*, 198).

²²⁶ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 540. Dineverî Muğîre'nin Muâviye'ye Amr ile ilgili olarak "Onun bu işi kendisi veya oğlu Abdullah için istediğini sanıyorum. Bu işe senin kendisinden daha layık olduğunu zannettiğini düşünmüyorum." dediğini ve bunun Muâviye'yi tedirgin ettiğini kaydediyor (Dineverî, *Ahbâr*, 198).

²²⁷ Abdurrezzâk, *el-Musannaf*, V, 463-4.

²²⁸ Taberî, *Târîh*, III, 105.

Tahkimname metninde hakemlerin hangi konu üzerinde müzakere yapacakları ve neyi hükme bağlayacakları belirtilmemiştir. Yukarıda verdiğimiz metinde hakemlerin temel sorumluluğu “*ümme arasında hükmetmek, onları ayrılığa düşürmemek, dağılan bu ümmeti bir araya getirmek*”²²⁹ şeklinde ifade edilmiştir. Bu nedenle çağdaş araştırmacılar hakemlerin görüşüp karara varacakları sorun ile ilgili farklı görüşler ileri sürmüşlerdir. Wellhausen,²³⁰ K. V. Zettersteen²³¹ ve Aycan²³² hakemlerin hilafetin kime ait olduğunu Kur’an hükümlerine göre kararlaştırmak üzere seçildiklerini söylemektedirler. Vaglieri, İbadî kaynaklara dayanarak, iki hakemin görevinin, Osman’ın ne yaptığını tetkik ve itham bulunduğu faaliyetlerin bidat olup-olmadığını tespit etmek olduğunu, bu nedenle, hakemlik şartlarının tespit edildiği anlaşmada, hakemlerin davayı hükme bağlamak için, Kur’an’ın ilk suresinden son suresine kadar tamamına müracaat etmeleri, yeterli olmadığı hallerde Sünnet’e başvurmaları gerektiği belirtilerek, onlara yapmaları gereken çalışma için birkaç ay süre verildiğini ileri sürmektedir.²³³ Vidaya göre ise onlar Hz. Osman’ın katlinden doğan ihtilâfı Kur’an ahkâmına göre halledeceklerdi.²³⁴ Sabri Hizmetli ise hakemlerin gündeminin asıl konusunun Hz. Osman’ın öldürülmesi ve katilleri hakkında verilecek hükümler olduğunu ileri sürmektedir.²³⁵

Oysa tahkimname metni yazılırken Amr’ın, Hz. Ali’nin halifeliğini kabul etmedikleri için savaştıklarını açıkça ifade etmesi, Hz. Ali’nin Ebû Mûsâ’yı kendisini desteklemeyeceği endişesiyle hakem tayin etmek istememesi, Şureyh b. Hânî ve Abdullah b. Abbas’ın Ebû Mûsâ’ya yaptıkları uyarılar, Sa’d b. Ebî Vakkâs’a

²²⁹ Bk. Taberî, *Târîh*, III, 103-104 (Ebû Mihnef). Krş. Dineverî, *Ahbâr*, 194-196; Minkarî, *Vak’atu Sıffîn*, 504-511; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 114-115; Belâzurî, *Ensâb*, III, 108-111; Mes’ûdî, *Murûc*, II, 403; İbn Hıbbân, *es-Sikât*, II, 293; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 320. Belâzurî’nin Medâini’den naklettiği tahkim metninde ise “...*ümme arasında ıslah...*” amaç olarak belirtilmektedir. Bk. Belâzurî, *Ensâb*, III, 109.

²³⁰ Wellhausen, *Arap Devleti*, s. 26, 37.

²³¹ K. V. Zettersteen, “Eş’arî, Ebû Mûsâ”, *İA*, İstanbul, 1993, IV, 393.

²³² Aycan, hakemlerin hilafete kimin daha ehil ve kimin halifelik yapacağı meselesini karara bağlayacaklarını, Hz. Osman’ın kanını dava edecek ve suçluların cezalandırılmasına karar verecek bir mahkeme heyeti olmadıklarını, ifade etmektedir (Aycan, *Muâviye Bin Ebî Süfyân*, s. 151-152).

²³³ Vaglieri, Ali-Muâviye Mücadelesi, s. 148.

²³⁴ Vida, “Hariciler”, *İA*, V/I, 232.

²³⁵ Sabri Hizmetli, *İslâm Tarihi*, Ankara, 1999, s. 501.

oğlu Ömer'in söyledikleri,²³⁶ hakemlerin görüşeceği ve karara bağlayacağı en önemli konunun, halifenin kim olacağı meselesi olduğunu göstermektedir. Nitekim Muâviye Sıffin Savaşı'ndan önce Hz. Ali'ye gönderdiği mektuplarda onu Hz. Osman'ın öldürülmesine sebep olmakla ve katilleri korumakla suçlamış, hilâfeti bırakmasını, insanların aralarında oluşturacakları bir şuranın, herkesin üzerinde birleşeceği birisini halife yapmasını istemiştir.²³⁷ Diğer yandan Muâviye Hz. Ali'ye karşı, Hz. Osman'ın haksız yere öldürüldüğü, kendisinin onun velisi olarak intikamını alma hakkına sahip olduğu, Hz. Ali'nin de bu işte suçlu bulunduğu gerekçeleriyle savaşmıştı. Hz. Ali'nin ise Hz. Osman'ın öldürülmesi olayını, insanların ayıpladığı eylemleri yapması sebebiyle insanlar tarafından öldürüldüğü şeklinde değerlendirdiği rivayet edilmektedir.²³⁸ Buna göre Hz. Ali, Muâviye'nin iddiasının aksine, Hz. Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğü kanaatinde değildir. Ancak Muâviye mücadelesine meşruiyet kazandırmak için bunu etkili bir biçimde kullanıyordu. Bu nedenle çıkan çatışmaların temelinde Hz. Osman'ın öldürülmesi sorunu da vardı. Buna karşın kaynaklar, tayin edilen hakemlerin Hz. Osman'ın eylemleri ile ilgili yaptıkları herhangi bir tahkikattan söz etmemektedirler. Oysa karara bağlanacak esas sorun bu olsaydı, Hz. Osman'ın kuşatılması ve öldürülmesi olayları yaşanırken Medine'de bulunmayan hakemlerin, sağlıklı bir karar verebilmeleri için, tahkikat yapmaları gerekirdi. Ayrıca tahkikat ve sorgulamanın katillerin yargılanması için de olması gerekirdi.²³⁹ Bunlar yapılmadığına göre, hakemlerin karar vereceği esas konu hilafet meselesiydi.

²³⁶ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 538; Taberî, *Târîh*, III, 111. Buna karşın Belâzurî'nin Salih b. Keysân'dan bir rivayetine göre Sa'd b. Ebî Vakkâs müzakerelere katılmış, hatta fitneye karışmamış tek şura üyesi olduğunu söyleyerek hilafetin kendi hakkı olduğunu iddia etmiştir (Belâzurî, *Ensâb*, III, 318; krş. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 406; İbn Hıbbân, *es-Sikât*, II, 297).

²³⁷ Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 200.

²³⁸ Hz. Ali, Muâviye'nin kendisine gönderdiği elçilerine, Muâviye'ye yaptığı hakaretlerden sonra, Hz. Osman'ın, insanların kınadığı işleri yapması üzerine, onlar tarafından öldürüldüğünü, kendisinin bu işe karışmadığını, onun mazlum olarak öldürüldüğünü de söyleyemeyeceğini, ifade etmiştir. Bk. Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 200-202.

²³⁹ Hizmetli, *İslâm Tarihi*, s. 501.

Hakemler 37 yılı Ramazan ayında²⁴⁰ Dûmetulcendel'in Ezruh mevkiinde görüşmelere başlamış, Amr'ın girişimiyle önce Hz. Osman'ın öldürülmesi sorununu görüşmüşler ve Ebû Mûsâ, Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğünü; Muâviye'nin onun ya-

²⁴⁰ Hakemlerin ne zaman görüşmelere başladıkları ile ilgili farklı rivayetler vardır. Halife hakemlerin 37 yılı Ramazan ayında bir araya geldiklerini kaydeder (Halife, *Târîh*, 191-192). Taberî de hakemlerin buluşmasını kronolojik olarak 37 yılına koyar ve Vakıdî'nin hakemlerin 38 yılı Şaban ayında buluştukları görüşünü bir iddia olarak kaydeder (Taberî, *Târîh*, III, 111-113; krş. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, VII, 282). İbn Sa'd tahkimnamede hakemlerin gelecek yıl başında Ezruh'ta bir araya gelme kararı verdiklerini belirtmesine rağmen sebep göstermeksizin hakemlerin yıl başında değil de 38 yılı Şaban ayında Ezruh'ta bir araya geldiklerini belirtir. İbn Sa'd, III, 32. Taberî'nin ez-Zühri'den rivayetüne göre, hakemler Dumetulcendel'de buluşmayı, bunun gerçekleşmemesi halinde gelecek yıl Ezruh'ta bir araya gelmeyi kararlaştırmışlardı. Bu rivayete göre buluşma 38 yılında Ezruh'ta gerçekleşmiştir. Bk. Taberî, *Târîh*, III, 105. Ya'kûbî hakemlerin 38 yılının Rebiulevvel ayında bir araya geldiklerini belirtir. Bk. Ya'kûbî, *Târîh*, II, 190. Mes'ûdî ise görüşmelerin 38 yılında olduğunu kaydeder. Bk. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 361, 406. Rivayetlerdeki bu farklılık çağdaş araştırmacıları da etkilemiş, bunlardan Vaglieri (Vaglieri, "Ali-Muâviye Mücadelesi ve Haricî Ayrılmasının İbâdî Kaynakların Işığında İncelenmesi", 149-150; a. mlf., "Raşit Halifeler ve Emevi Halifeleri", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, I, 84-85), Watt (Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, 16; a. mlf., *Der İslâm II*, 5-6), bu iki araştırmacının eserlerini dilimize çeviren Fığlalı (Fığlalı, "Ali", *DİA*, II, 371-374), Bakır (Bakır, *Hz. Ali Dönemi*, 35-36) ve Yıldız (Yıldız, *Din Siyaset ve İdeoloji*, s. 73) hakemlerin iki kez buluştuklarını, birinci buluşmanın 37 yılının Ramazan, ikinci buluşmanın da 38 yılının Safer ayında gerçekleştiğini belirtirler. Fakat kaynaklar bu bilgiyi yukarıda da işaret ettiğimiz gibi doğrulamamaktadır. Muhtemelen Vaglieri kendisinden sonrakileri etkilemiştir. Buna karşın Aycan (Aycan, *Muâviye*, s. 156-157), Akbulut, (Akbulut, *Sahabe Devri*, s. 240) ve Günal (Günal, *Hz. Ali Dönemi*, s. 142) ise görüşmelerin 38 yılında yapıldığını kaydederler. Diğer yandan Huart (C. L. Huart, "Ali", *İA*, I, 307), Önkal (Ahmet Önkal, "Amr", *DİA*, III, 80) ve Demircan, (Demircan, *Haricilerin Siyasi Faaliyetleri*, s. 97) hakemlerin 37 yılı Ramazan ayında görüşmeleri yaptıklarını, daha sonra tekrar bir görüşmenin olmadığını tespit etmektedirler. Bu son görüşün doğru olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü hakemlerin ittifak etmeden Hz. Ali'nin aleyhine bir gelişmeyle toplantıdan ayrılmaları sonrasında Hz. Ali hakemlerin verdikleri söze uymadıklarını belirterek Muâviye'ye karşı savaşmak üzere Haricilere mektup yazdığı, onların olumsuz yanıtları ve davranışları nedeniyle 38 yılı Safer ayının dokuzunda Nehrevan savaşının meydana geldiği bilinmektedir. Görüşmelerin 38 yılında meydana geldiğini belirtenler genellikle Şaban ayını gösterilmektedirler ki, bu durumda hakemler, Nehrevan savaşından sonra buluşmuş olmaktadır. Diğer yandan Hz. Ali ateşkes antlaşmasını ihlal edecek bir davranış içine girseydi, bu görüşmelerde de dile getirilirdi.

kını ve akrabası olduğunu kabul etmiştir.²⁴¹ Böylece hakemler, Kur'an'a göre,²⁴² Muâviye'nin haksız yere öldürülen halife Osman'ın velisi olarak kanını talep hakkı olduğunu, bunun için yaptığı mücadelenin meşru bir zemine dayandığını zımnen onaylamış oldular.²⁴³

Ardından hakemler, kimin hilâfete daha layık olduğu ile ilgili görüşmelere başlamışlar; Amr, Ebû Mûsâ'ya Muâviye'nin Kureyş'in ileri gelenlerinden, mazlum olarak öldürülen halife Osman'ın velisi, onun kanını talep eden,²⁴⁴ siyaseti ve idaresi iyi, Hz. Peygamber'in eşi Ümmü Habibe'nin kardeşi ve Resulullah'ın katibi olduğunu ileri sürerek halife yapılmasını teklif etmiş; Ebû Mûsâ da, hilafeti üstlenmede şerefın kıstas olmadığını, dindarlık ve faziletin esas olduğunu; bununla beraber, şeref bakımından en üstün Kureyşliye bu işi tevdi etmesi söz konusu olsa onu Ali b. Ebî Tâlib'e vermiş olacağını, ilk muhacirleri bırakarak Muâviye'yi bu göreve asla getirmeyeceğini söylemiştir.²⁴⁵ Mes'ûdî'ye göre, Ebû Mûsâ, Iraklıların Muâviye'yi, Şamlıların da Ali'yi bir daha kesinlikle sevmeyeceklerini söyleyip, Amr'ı her ikisini de azletmeye ve İbn Ömer'i halife yapmaya çağırmıştır.²⁴⁶

²⁴¹ Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, 541; Dineverî, *Ahbâr*, 199; Belâzurî, *Ensâb*, III, 123-124; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 407.

²⁴² el- İsrâ, 17/33.

²⁴³ Mes'ûdî, Amr'ın görüşmenin seyrini belirlediğini, Hz. Osman'ın haksız yere öldürüldüğünü ve Muâviye'nin onun velisi olduğunu Ebû Mûsâ'ya onaylatıktan sonra, Muâviye'nin Kur'an hükmüne göre Hz. Osman'ın kanını nerede olursa olsun katilleri öldürünceye veya aciz kalıncaya kadar isteme yetkisi olduğunu kabul ettirdiğini belirtir. Ayrıca Amr'ın Hz. Ali'nin Hz. Osman'ı öldürdüğüne dair ellerinde delil olduğunu söylediği, fakat Ebû Mûsâ bunun görüşme konularından olmadığını, görevlerinin ümmeti birleştirmek olduğunu vurguladığı ifade edilir. Bk. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 408.

²⁴⁴ Amr, Ebû Mûsâ'ya İsrâ suresinin "...Haksız yere öldürülenin velisine bir yetki tanımışsızdır..." (17/33) ayetini okuyarak Kur'an'ın Muâviye'ye Hz. Osman'ın velisi olarak yetki verdiğini, onun makamına geçmede de sahip olduğu nitelikler nedeniyle önceliği olduğunu vurgulamıştır. Bk. Belâzurî, *Ensâb*, III, 123-124.

²⁴⁵ Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, 540, 541, 542; Belâzurî, *Ensâb*, III, 124; krş. İbn Sa'd, IV, 256. Mes'ûdî'deki bir rivayete göre Amr, Ebû Mûsâ'nın da onayıyla bu konuşmaları katibine kaydettirmiştir. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 407.

²⁴⁶ Bk. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 408. Mes'ûdî, İbn Ömer'in Ebû Mûsâ'nın damadı olduğunu belirterek teklifin ardında bu yakınlığın da olduğunu ima etmek istemiştir (Mes'ûdî, *Murûc*, II, 408; krş. Minkarî, *Vak'atu Sıffîn*, 540, 541, 542; Belâzurî, *Ensâb*, III, 124). Ebû Mûsâ'nın Abdullah b. Ömer'i yapılan iç sa-

Bunu kabul etmeyen Amr, oğlu Abdullah b. Amr'ı önermiş, Ebû Mûsâ da ona, Abdullah'ın iyi birisi olduğunu, fakat onu da kendisi gibi fitnenin içine soktuğunu söyleyerek reddetmiştir.²⁴⁷

Müzakereler esnasında Amr'ın Ebû Mûsâ'ya Hz. Peygamber'in yakın arkadaşı ve kendisinden daha yaşlı olduğunu söyleyerek öncelikle söz hakkı vermeyi alışkanlık haline getirdiği ve buna da onun alıştığı söylenir.²⁴⁸

Abdullah b. Ömer'i kabul etmeyen ve kendi adayları da reddedilen Amr, Ebû Mûsâ'ya çözüm olarak ne düşündüğünü sorunca, Ebû Mûsâ, her ikisini de görevlerinden azledip işi şuraya havale etmelerini ve böylece Müslümanların arzu ettikleri ve sevdikleri birisini halife yapmalarını önermiş, Amr da bunun doğru bir karar olduğunu ve kabul ettiğini söylemiştir.²⁴⁹

vaşlara katılmadığını belirterek teklif ettiği de kaydediliyor. Bk. Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 540; Dineverî, *Ahbâr*, 199.

²⁴⁷ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 542; Dineverî, *Ahbâr*, 200; Belâzurî, *Ensâb*, III, 124; krş. Taberî, *Târîh*, III, 112. Amr'ın İbn Ömer hakkında yaptığı değerlendirmeler için bk. Belâzurî, *Ensâb*, III, 118-119, 124.

²⁴⁸ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 544; Dineverî, *Ahbâr*, 199; Belâzurî, *Ensâb*, III, 124; Taberî, *Târîh*, III, 112 (Ebû Mihnef-Ebû Cennâb el-Kelbî'den); krş. İbn Sa'd, IV, 256; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 407. Ebû Mûsâ, Amr'dan daha yaşlı ise, bu görüşme esnasında Ebû Mûsâ'nın 84 yaşın üzerinde olması gerekir. Zira Amr'ın 664'te doksan yaşın üzerindeyken öldüğü rivayet edilir. Bk. Ahmet Önkâl, "Amr b. Âs", *DİA*, III, 80.

²⁴⁹ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 544, 545; Dineverî, *Ahbâr*, 200; krş. İbn Sa'd, IV, 256; Taberî, *Târîh*, III, 112. Belâzurî'nin Ebû Mihnef'ten naklettiği bir habere göre önce Amr, Ali ve Muâviye'nin azledilip işi şuraya havale etme teklifini yapmış ve Ebû Mûsâ da bunu kabul etmiştir. Bk. Belâzurî, *Ensâb*, III, 124; Ya'kûbî, *Târîh*, II, 190. Mes'ûdî'ye göre Amr, İbn Ömer'in halife olmasını, Irak ve Suriyelilerden bir taraf onun halife tanısa diğer tarafın tanımayacağını, bunun neticesinde de savaş çıkıp kan akıtılacağını söyleyerek kabul etmedi. Bunu da Ebû Mûsâ olumlu karşıladı. Bunun üzerine Amr, Ebû Mûsâ'ya, barış ve Müslümanların hayrı için kalkıp, insanlara arkadaşlarını azlettiklerini açıklayıp, kendisinin halife yaptığı kişinin adını söylemesini önerdi. Amr'ın teşvikiyle önce Ebû Mûsâ orada toplanan Müslümanların karşısına çıkıp emniyet, barış, ayrılığın önlenmesi, kan dökülmemesi ve birliğin sağlanması için Ali ve Muâviye'nin görevlerinden azledilmesini kararlaştırdıklarını; sarığını çıkardığı gibi Ali'yi azlettiğini ve onun yerine babası ve kendisi sahabe olan geçmişiyle temayüz eden Abdullah b. Ömer'i halife yaptıklarını ilan ederek insanları bunu kabul etmeye teşvik etti. Ardından Amr konuşmaya başlayarak onun gibi Ali'yi azlettiğini fakat Muâviye'yi kendisinin ve diğerlerinin üzerinde idareci olarak bıraktığını ilan etti. Müzakerenin kaydedildiği sahifeyi okuyarak, Ebû Mûsâ'nın Osman'ın haksız yere şehit olarak öldürüldüğünü, velisi Muâviye'nin onun kanını her yerde talep hakkına sa-

Amr, aldıkları bu kararlarını Müslümanlara ilân etmek için Ebû Mûsâ'ya öncelik vermiş, Ebû Mûsâ, orada toplanan Müslümanların önünde,²⁵⁰ bir konuda ittifak ettiklerini, bununla ümmetin barış içinde birleşmesi ve işlerinin düzelmesini umduklarını söylemiştir.²⁵¹ Bu arada Abdullah b. Abbas'ın Ebû Mûsâ'yı, bu kararı onun değil önce Amr'ın ilan etmesi, aksi halde hilekar birisi olan Amr'ın sözünde durmayıp ona muhalefet edeceği uyarısında bulunduğu, Ebû Mûsâ'nın da İbn Abbas'a onunla aralarında anlaşmazlık olmayıp birlikte bir karara vardıklarını söylediği rivayet edilir.²⁵² Ebû Mûsâ, Müslümanların huzurunda, kendilerinin ittifakla Ali ve Muâviye'yi görevlerinden azledip, hilafet işini Müslümanların oluşturacağı bir şuraya bırakmayı ve onların arzu ettikleri ehil birisini seçmelerini kararlaştırdıklarını, buna göre kendisinin Ali ve Muâviye'yi görevlerinden azlettiğini açıklamıştır.²⁵³ Onun ardından oradakilere konuşmaya başlayan Amr ise, Ebû Mûsâ gibi Ali'yi azlettiğini, temsilcisi olduğu Muâviye'yi, Osman b. Affan'ın velisi, onun kanını isteyen ve onun makamına geçmeye en layık kişi olarak yerinde bıraktığını ilan etmiştir.²⁵⁴

hip olduğunu kabul ettiğini açıkladı. Muâviye'nin sahabe ve halifeleri olduğunu, itaatleri ve Osman'ın kanını talep etmek üzere biatlerinin ona olduğunu belirtti. Ebû Mûsâ, Amr'ın yalan söylediğini, anlaştıkları karara göre Muâviye'yi halife yapmadıklarını, ikisinin de Ali ve Muâviye'yi azlettiklerini söyledi. Buna Amr, Ebû Mûsâ'nın yalan söylediği, onun Ali'yi azlettiğini fakat kendisinin Muâviye'yi azletmediğini ileri sürerek cevap verdi (Mes'ûdî, *Murûc*, II, 409).

²⁵⁰ Dineverî, hakemlerin kararlarını Müslümanların toplandığı Cuma Mescidi'nde ilan ettiklerini kaydeder. Bk. Dineverî, *Târîh*, 200; krş. Taberî, *Târîh*, III, 113.

²⁵¹ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 544; Dineverî, *Ahbâr*, 201; Belâzurî, *Ensâb*, III, 124; Taberî, *Târîh*, III, 113.

²⁵² Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 544; Dineverî, *Ahbâr*, 200; Belâzurî, *Ensâb*, III, 125; Taberî, *Târîh*, III, 113. Vakıdî'nin rivayetine göre, İbn Abbas önce Ebû Mûsâ'nın açıklama yapmaya başladığını görünce, ona yaklaşarak, tuzağa düştüğünü, kendisinin uyarılarına uymadığını söylemiştir. Bk. İbn Sa'd, IV, 257.

²⁵³ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 545-46; Dineverî, *Ahbâr*, 201; Belâzurî, *Ensâb*, III, 125; Taberî, *Târîh*, III, 113; krş. İbn Sa'd, IV, 257.

²⁵⁴ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 546; İbn Sa'd, IV, 257; Dineverî, *Ahbâr*, 201; Belâzurî, *Ensâb*, III, 125; Taberî, *Târîh*, III, 113; krş. Mes'ûdî, *Murûc*, II, 409. Taberî'nin kaydettiği ez-Zühri'ye dayanan bir rivayete ve Mes'ûdî'de yer alan başka bir anlatıma göre ise, hakemler Ezruh'ta müzakerelere başlamışlar, görüşmeler sahifeye kaydedilmiş; buna göre Ebû Mûsâ, Osman'ın haksız yere öldürüldüğünü kabul etmiş, halifenin kim olacağı ile ilgili tartışma yapıl-

Bunun üzerine Ebû Mûsâ Amr'a, sözünde durmadığını, kötülük ettiğini, onun “*Üstüne varsan dilini sarkıtp solur, kendi haline bıraksan yine dilini sarkıtp solur.*”²⁵⁵ ayetindeki köpeğe benzediğini söyleyerek hakaret etmiş; Amr da onun durumunu ayetdeki “...*kitaplar taşıyan eşekler*”²⁵⁶e benzetererek ona hakaret etmiştir.²⁵⁷ Orada bulunan Şureyh b. Hânî, Amr'a saldırarak ona kırbaç ile vurmuş, Amr'ın oğlu da ona vurunca, Müslümanlar araya girerek durumu yatıştırmışlardır.²⁵⁸ İbn Abbas, Ebû Mûsâ'ya kızmış, kendisini uyardığı ve yol gösterdiği halde buna uymadığını söyleyerek beddua etmiştir. Bu eleştiriye karşı ise Ebû Mûsâ, Amr'a güvendiğini, fakat onun sözünden dönüp hile yaptığını söylemiştir.²⁵⁹

Bu gelişmelerin ardından Ebû Mûsâ Mekke'ye gitmek zorunda kalmış, İbn Abbas ve Şureyh Küfe'ye dönmüş, Amr ve Suriyeli heyet ise Şam'a dönerek Muâviye'yi halife olarak selamlamışlardır.²⁶⁰ Hz. Ali ise, hakemlerin aldıkları kararı Kur'an ve

mış, Ebû Mûsâ Abdullah b. Ömer'de, Amr ise Muâviye'de ısrar edince uzlaşmayan hakemler birbirlerine hakaretler küfürler edip halka herhangi bir açıklama yapmaksızın oradan ayrılmışlardır. Bk. Taberî, *Târîh*, III, 105-106; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 411.

²⁵⁵ el-A'râf, 7/176.

²⁵⁶ el-Cum'a, 62/5.

²⁵⁷ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 546; krş. İbn Sa'd, IV, 257; Dineverî, *Ahbâr*, 201; Belâzurî, *Ensâb*, III, 125; Taberî, *Târîh*, III, 113.

²⁵⁸ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 546; Dineverî, *Ahbâr*, 201; Belâzurî, *Ensâb*, III, 125; Taberî, *Târîh*, III, 113.

²⁵⁹ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 546; krş. Dineverî, *Ahbâr*, 201; Belâzurî, *Ensâb*, III, 125; Taberî, *Târîh*, III, 113. İbnü'l-Arabî ise tarihçilerin anlattığı bu aldatma haberlerinin tamamen uydurma olduğunu, her iki hakemin de temsilcisi oldukları kişileri azlettiklerini ileri sürmektedir. Bk. İbnü'l-Arabî, el-Kâdî Ebî Bekr, *el-Avâsim mine'l-Kavâsim*, thk. Muhammed Cemil Gâzî, Beyrut, 1407, I, 176-180.

²⁶⁰ Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 546; Belâzurî, *Ensâb*, III, 126; Taberî, *Târîh*, III, 113. Hakem olayından sonra Hz. Ali'nin sabah ve akşam namazlarında Muâviye, Amr b. As, Ebû Mûsâ, Habib b. Mesleme, Dahhâk b. Kays, Velid b. Ukbe, Abdurrahman b. Halid'e Allah'ın lanet etmesini dilemeye başladığı; bunu öğrenen Muâviye'nin de namazlarda Ali b. Ebî Tâlib, Hasan, Hüseyin ve Eşter'e lanet etmeyi adet haline getirdiği belirtilir. Bk. Minkarî, *Vak'atu Siffîn*, 552; İbn Ebi'l-Hadid, *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, XIII, 315. Belâzurî ve Taberî ise Ebû Mûsâ yerine Ebu'l-A'ver es-Sülemî'yi zikrederler. Bk. Belâzurî, *Ensâb*, III, 126; Taberî, *Târîh*, III, 113.

sünnete uymadığı gerekçesiyle kabul etmemiş, Kûfelileri Suriyelilere karşı savaş hazırlığına çağırmıştır.²⁶¹

Böylece hakem olayı başarısız bir şekilde sonuçlanmış, ancak Hz. Osman'ın mazlum olarak öldürüldüğünü ve onun velisinin Muâviye olduğunu hakemler kabul edince, Muâviye isyancı konumundan kurtularak meşru bir siyasî lider pozisyonuna gelmiş, buna karşın Hz. Ali hakemlerce azledilerek halifeliğinin meşruluğunu yitirmekle karşı karşıya kalmış, âdetâ halifeliğini iddia eden kimse pozisyonuna düşmüştür.²⁶²

Her nedense kaynaklarda, aldıkları ortak kararı açıklarken Amr'ın Ebû Mûsâ'yı aldattığı üzerinde durulurken, Ebû Mûsâ'nın Hz. Ali'yi azletme kararını açıkladığında, Amr'ın açıklamasını yapmasından önce, orada hazır bulunan Hz. Ali taraftarlarının herhangi bir itirazından söz edilmiyor. Amr'a ise çok şiddetli bir protesto ile karşılık verildiği rivayet ediliyor. Bu, Kûfeliler arasında Ebû Mûsâ'nın tarafsızlık siyasetini ve buna dayalı çözüm önerisini destekleyenlerin olduğuna işaret ediyor olabilir, ancak, bu olaydan sonra Ebû Mûsâ'nın evinin bulunduğu Kûfe'ye değil de Müslümanlar için güvenli şehir Mekke'ye gitmiş olması, Kûfelilerin onun görüşmelerdeki tavrından oldukça rahatsız olduklarını göstermektedir.

Amr'a yapılan aldatma suçlaması doğru kabul edilse bile, bu, hakemlerin Hz. Ali'yi azletmeyi kabul etmiş olmaları gerçeğini değiştirmemektedir. Muâviye ve Hz. Ali'nin her ikisinin meşru siyasî lider gibi kabul edilmesi, Hz. Ali karşısında isyancı konumunda olan Muâviye'yi onunla eşit seviyeye getirmekte, resmi olarak sahip olmadığı görevden azli söz konusu olmaktadır. Bütün rivayetlere göre iki hakem Hz. Ali'nin de hilâfetten azledilmesini kararlaştırmış ve Müslümanların huzurunda onu azletmişlerdir. Böylece meşru halife Hz. Ali, halife olma konumundan hilâfet iddiasında bulunan kişi durumuna getirilmiştir. Bununla birlikte tahkimname prensiplerine göre, hakemlerin üzerinde anlaştıkları karara uymak esas olacağı için, Amr'ın tek taraflı

²⁶¹ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, I, 119, 123; Dineverî, *Ahbâr*, s. 206; Mes'ûdî, *Murûc*, II, 412.

²⁶² Akbulut, *Sahabe Devri*, s. 242; Demircan, *Hâricîler'in Siyâsî Faaliyetleri*, s. 98.

Muâviye'yi halife ilân etmesi, Müslümanlar için bağlayıcı olmamıştır.

Ayrıca hakemlerin Hz. Osman'ın suçsuz olarak öldürüldüğünü kabul etmeleri, bir isim üzerinde ittifak edemeyince, hilâfet işini şuraya bırakma kararı almaları, doğal olarak Muâviye'nin konumunu pekiştirmiştir. Çünkü Muâviye, Sıffin Savaşı'ndan önce, taraftar kazanmak için yaptığı propaganda faaliyetlerinde, Hz. Ali'nin Osman'ın katili olduğunu, müslümanları birbirine düşürdüğünü, hilâfet davasından vazgeçmesi gerektiğini, kendisine Osman'ın intikamını almak için yapılacak savaşta yardım etmelerini ve bunun sonunda, ümmetin başına geçecek halifenin Müslümanların oluşturacağı bir şûra tarafından belirleneceğini söylemiştir.²⁶³ Ayrıca bu, tarafsız kalanların benzer bir çözümü istediklerini göstermektedir ki, Ebû Mûsâ da bunlardan birisiydi.

Hakemlerin müzakerelerine bakıldığında, Muâviye'nin Hz. Ali'ye karşı mücadelesinde yer almış olan Amr'ın kendi tarafını haklı çıkarmak ve temsil ettiği Muâviye'yi halife yapmak için çalıştığı, kesinlikle tarafsız olmadığı anlaşılmaktadır. Buna karşın takip ettiği siyaset gereği iç çatışmalarda yer almadığı gibi, bunlara müslümanların iştirak etmelerini de engellemeye çalışan, Kur'an ve Sünnet'e göre tarafsız kalmanın en doğru davranış olduğunu açıklayan Ebû Mûsâ'nın ise, meseleye, tamamen tarafsız bir yargıç gibi, temsil ettiği Hz. Ali'den bağımsız baktığı görülmektedir. Ona göre, on binlerce Müslümanın kanı akıtıldıktan sonra,²⁶⁴ şimdi kendisine bu ümmeti birbiriyle çatışmaktan kurtaracak ve birliğini sağlayacak bir çözüm getirmesi görevi verilmişti. O, çatışmalarda yer almadığı için, tarafsız ve iyi niyetli hareket ediyordu. Savaşmış olan tarafların durumu değerlendirildiğinde, birbirlerinin liderlerini kabul etmeleri mümkün görünmüyordu. Ayrıca Sıffin Savaşı'ndan sonra Muâviye ve taraftarları

²⁶³ Muâviye'nin Medinelilere yazdığı bu görüşlerini içeren mektubu için bk. Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 63; İbn Ömer'e yazdığı, onun halife olmasını istediği, arzu etmiyorsa işin şuraya bırakılacağını içeren mektubu için bk. *Vak'atu Sıffin*, s. 71-72; Sa'd b. Ebî Vakkâs'ı şûra üyesi olarak Talha ve Zübeyr'in yapmış olduğu gibi Hz. Osman'a yardıma çağırdığı ve hilafet işini şuraya bırakacaklarıyla ilgili mektubu için bk. Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 74; Şamlıların talebi de şûra idi. Bk. Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, s. 82.

²⁶⁴ Sıffin savaşının sonucunda Şamlılardan 45.000, Iraklılardan 25.000 olmak üzere 70.000 ölü verilmiştir. Bk. Minkarî, *Vak'atu Sıffin*, 558. Mes'ûdi ise 90.000 ve 20.000 ölü üzere 110.000 ölü verildiğini kaydetmektedir. Bk. Mes'ûdi, *Murûc*, II, 404.

kendilerinin haksızlıklarını kabul etmedikleri gibi, Hz. Ali'nin halifeliğini de tanımadıklarını açıkça ortaya koymuşlardı.²⁶⁵ Böylece Muâviye ne iddialarından ne de egemen olduğu bölgelerden vazgeçmişti. Bu, onların Hz. Ali'ye karşı mücadelelerini sürdüreceklerini, onu tanımayacaklarını ve çatışmaların süreceğini gösteriyordu. Oysa hakemlerin görevi ümmeti barıştırmak ve birliğini sağlamaktı. Bu bakımdan Ebû Mûsâ, her iki tarafın da kabul edebileceğini düşündüğü, iç çatışmalara girmeden tarafsız kalmış, dindar kişiliğiyle takdir gören Abdullah b. Ömer'in halife yapılmasını istemişti. O, böylece birlik ve beraberliğin tekrar sağlanacağına inanıyordu. Dolayısıyla o, muhtemelen yapılan savaştan sonra, artık Hz. Ali'nin halifeliğinin herkes tarafından kabul edilmeyeceğini, meşruiyetini yitirdiğini, ayrılığın ve çatışmanın önüne, tarafsız saygın birisinin halife yapılmasıyla geçilebileceğini düşünüyordu. Bu sorumluluk bilinciyle o, Abdullah b. Ömer'in halife yapılmasını teklif etti. Ancak bu önerisi, Amr tarafından kabul edilmeyince, birlikte, Hz. Ali ile Muâviye'yi azlederek halifenin şura tarafından seçilmesini kararlaştırdılar. Her ne kadar Muâviye'nin meşru bir görevi olmadığı söylene de, onun gerçekte etkin bir lider olduğunu, kendisine bağlı insanların ve bölgelerin bulunduğunu unutmamak gerekir. Tahkimname metninin de onun bu durumunu, iki taraftan birinin lideri olarak kabul etmekle, meşrulaştırdığı söylenebilir. Dolayısıyla hakemler, her iki tarafın liderinin yetkilerinin ellerinden alınmasına, iktidar erkini müslümanların kendi arzu ettikleri birine tevdi etmelerine karar vermişlerdir.

Amr b. el-Âs'ın üstün bir siyasetçi olduğu, müzakereleri yönlendirdiği, hedefine ulaştığı, Ebû Mûsâ'nın ise, onun karşı-

²⁶⁵ Hz. Ali'nin önce tahkimi ve ardından tahkimname metnine "*Mü'minlerin Emîri*" olarak yazılmamasını kabul etmesi, siyasî bakımdan kaybetmesinin yolunu açmıştır. Ebû Mûsâ, Hz. Ali'nin haklarını savunacağı teziyle bu görev ve talip olmamıştır. O bilindiği gibi halifenin taraftarlarınca tercih edilmiş, kendisinden de halifenin haklarını koruyacağına dair söz alınmamıştır. Bu nedenle Ebû Mûsâ bağımsız bir yargıç gibi objektif olarak meseleyi müslümanların genel menfaati doğrultusunda çözmeyi hedeflemiştir. Dolayısıyla Hz. Ali'nin siyasî bakımdan zayıflamasında onun aldığı kararların etkisi varsa, İbn Abbas'ın dediği gibi, bunun sorumlusu o değil, onu göreve getirenlerdir.

sında varlık gösteremediği ileri sürülmektedir.²⁶⁶ Oysa hakemlerin müzakerelerinde böyle bir yönlendirmenin olduğunu söylemek oldukça güçtür. Çünkü görüşmelerde Amr, Ebû Mûsâ'yı önceden kabul etmediği bir konuda ikna etmiş değildir. Zaten Ebû Mûsâ, Hz. Osman'ın haksız yere öldürüldüğünü düşünüyordu. Bu kullanılarak Cemel ve Sıffin savaşlarının yapıldığını da biliyordu. Bu bağlamda alınan kararı tek kişinin yönlendirmesi olarak düşünmek pek isabetli görünmemektedir. Hilâfete kimin lâ-yık olduğu görüşmelerinde ise Amr, Ebû Mûsâ'yı izlediği çizgiden ayıramamıştır. İttifakla kabul edilen görüş yine Ebû Mûsâ'nın alternatif çözüm önerisi olmuştur. Şayet Amr'ın ittifak edilen kararı açıklarken değiştirmesi, büyük bir başarı kabul ediliyorsa, buna şaşmak gerekir. Zira bu Amr'ı ancak yalancı ve hilekâr yapar, üstün siyasetçi yapmaz. Zaten Amr'ın yaptığı açıklamanın yalan olduğu hem Ebû Mûsâ tarafından ilan edilmiş, hem de orada bulunanlar tarafından anlaşılmıştır. İttifak ile alınan kararı Amr b. el-Âs'ın ilan ederken değiştirmesiyle, tahkim görüşmelerinden Müslümanların birlik ve barış içinde yaşamalarını sağlayacak bir sonuç çıkmamış ve Ebû Mûsâ hayal kırıklığına uğramıştır.

Şunu belirtmek gerekir ki, Ebû Mûsâ Hz. Osman'ın öldürülmesi olayından sonra ortaya çıkan iktidar mücadelesinde tutarlı bir politika izlemiştir. Bu politikası beğenildiği ve destek gördüğü için, Hz. Ali onu kolayca etkisiz hale getirememiştir. Ebû Mûsâ'yı dinlemeyip çatışmalara katılan Küfeli ve Basralıların büyük bir kısmı, Sıffin Savaşı'nda onun haklılığını bir kere daha görmüşler, hakem seçilmesi gündeme gelince, onun seçilmesi için ısrar etmişlerdir. Hakem görüşmelerinde de Ebû Mûsâ, tutarlı bir siyaset izlemiştir. O, Hz. Ali'nin hilâfetini kurtarmak için değil, genel olarak müslümanların iç barışını sağlamak amacıyla çalışmıştır. Elbette arzu ettiği sonucu alamamıştır, fakat kendi politik çizgisine uygun çözüme ulaşmak için elinden gelen çabayı sarf etmiştir. Sonuç alamayınca da üzölmüştür. Objektif olarak değerlendirildiğinde, müslümanların genel menfaati bakımından Ebû Mûsâ'nın izlediği siyasetin doğru olduğu söylenebilir.

37/658 tarihinden sonra Mekke'de yaşamaya başlayan Ebû Mûsâ, 40/660 tarihinde Muâviye'nin gönderdiği Busr b. Ertât

²⁶⁶ Bk. Aycan, Muâviye b. Ebî Süfyân, s. 157; Adem Apak, *İslâm Siyaset Geleceğinde Amr b. el-Âs*, Ankara, 2001, s. 172 vd., 214-215.

komutasındaki üç bin kişilik ordu Mekke'ye geldiğinde, kendisini öldüreceklerinden korkmuş, fakat kendisine dokunmamışlardır.²⁶⁷ Bu tarihten sonra Ebû Mûsâ'nın ne kadar daha yaşadığı, ne zaman ve nerede öldüğü kesin olarak bilinmemektedir. Bunun sebebi, vefatına kadar onun siyasetten uzak uzlet hayatı yaşamış olmasıdır. Muhtemelen o, 50/670 yılında Küfe'deki evinde vefat etmiştir.²⁶⁸

Sonuç

Ebû Mûsâ el-Eş'arî, hem dini bilgisi hem de idarî ve askeri yetenekleriyle tanınmış, Hz. Peygamber tarafından memleketi olan Yemen bölgesine idarî temsilci olarak görevlendirilmiş, Hz. Ömer'in hilafeti döneminde Irak bölgesi fethedilirken yeni kurulmuş stratejik askeri kışla şehri Basra'ya vali tayin edilmiş, gerek idarî işleri gerekse ordu komutanlığını başarıyla yürütmüş, çok sayıda şehrin Müslüman hakimiyetine girmesini sağlamış, haliyle kurduğu sağlıklı iletişim yoluyla yeni sorunların çözümüne, dolayısıyla devletin kurumsallaşmasına katkıda bulunmuştur. Basra valiliği sırasında idarî ve askeri faaliyetlerinin yanında, İslâm'ın ve Kur'an'ın öğretilmesi için aktif olarak çalışmış, böylece Basra'da İslâm bilimlerinin temellerini atmıştır.

Hz. Osman'ın halifeliği döneminde yaklaşık dört yıl daha Basra valiliği yapan Ebû Mûsâ, kabilecilik anlayışının tesiriyle, bu görevinden alındıktan sonra Küfe'ye giderek oraya yerleşmiştir. Sahip olduğu vasıfları nedeniyle Küfe'de şehrin en saygın si-

²⁶⁷ Taberî, *Târîh*, ; İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 162-163; İbnu'l-Esir, *el-Kâmil*, III, 192. İbn Abdilber'in kaydettiği bir rivayete göre Busr, Ebû Mûsâ'nın Hz. Ali'yi istemediğini ve onu azlettiğini, ifade ederek onu öldürmeyeceğini söylemiştir. Bk. İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 164. Ayrıca Ebû Mûsâ, yazdığı bir mektupla Yemenlilere Büsr'ün ordusunun geldiğini bildirmiştir. Bk. İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, I, 163; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VII, 323.

²⁶⁸ Halife, *Tabakât*, I, 68, 132; Taberî, *Târîh*, III, 211; el-Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, *Târîhu Bağdâd*, Beyrut, t.y. I, 192; İbn Kesir, *el-Bidâye*, VIII, 45. İbn Sa'd'a göre o, hicrî 42'de Küfe'de (İbn Sa'd, VI, 16), İbn Kuteybe (İbn Kuteybe, *el-Me'ârif*, s. 115) ve İbn Abdilber'e göre hicrî 52'de Küfe'deki evinde (*el-İstî'âb*, III, 980) vefat etmiştir. Mekke'de öldüğünü belirten rivayetler için bk. İbn Abdilber, *el-İstî'âb*, III, 980; İbn Hacer, *el-İsâbe*, IV, 213. Zehebî'ye göre o, 44/664'te ölmüştür. Bk. Zehebî, *Tezkiretu'l-Huffâz*, I, 28. Ölüm yılı ile ilgili farklı tarihler için ayrıca bk. İbnu'l-Esir, *Usdu'l-Gâbe*, V, 246. Kandemir onun vefat tarihi olarak hicri 42 (662-663) yılını tercih etmiştir (Kandemir, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", *DİA*, X, 190-191).

malarından birisi olmuş, yönetim aleyhine faaliyet gösteren muhalif grubun isteği ile şehre vali yapılmış, halife de bunu onaylamak zorunda kalmıştır. Vali olduktan sonra ise, halkın halifeye itaat etmesi, birlik ve beraberliğin bozulmaması için elinden geleni yapmış, gerek halife gerekse halk ile olan ilişkilerinde herhangi bir sorun yaşamamıştır.

Hız. Ali halife olunca, onu Kûfe valiliğinden azletme kararı almış, ancak şehir halkının ona sahip çıkması karşısında bundan vazgeçmek durumunda kalmıştır Ebû Mûsâ, Hız. Osman'ın katledilmesinin ardından Kureyş ileri gelenlerinin hilâfet hususunda ayrılığa düşerek birbirlerine karşı cephe almalarını ve askeri destek bulmak amacıyla ordu şehirlerine yönelmelerini Müslümanlar için büyük bir tehlike (fitne) olarak değerlendirmiş, bunların amaçlarının dini değil siyasî olduğunu, dolayısıyla bu sorunu Medinelilerin kendi aralarında çözmesi gerektiğini, başkalarının bu işe karışmamasını ve onlara alet olmamasını ısrarla Kûfelilere anlatmış ve bunun etkisiyle Cemel Savaşı'na katılan Kûfeli asker sayısı sınırlı kalmıştır. Sorunu Kureyş'in iç meselesi ve siyasî iktidar mücadelesi olarak değerlendirip, halk için doğru davranışın tarafsız kalıp iç çatışmaya girmemek olduğunu söylemesi ve bunun kabulü için çalışması, Kûfe valiliğinden azledilmesine neden olmuştur. Ancak onun öngörülerini doğru çıkmış, Cemel ve Sıffin savaşlarında binlerce Müslüman birbirini öldürmüştür.

Sıffin Savaşı'nda meselenin çözümü için tahkim kararı alınca, Hız. Ali'nin ordusunda yer alan Basralı ve Kûfeli askerlerin önemli bir kısmı, orada hazır bulunmayan eski valileri Ebû Mûsâ'yı, Hız. Ali'ye hakem tayin ettirmişlerdir. Ardından yapılan ateşkes antlaşmasıyla taraflar, hakemlerin iki taraf arasındaki anlaşmazlığı Kur'an'a göre çözmelerini kabul etmişlerdir.

Hakemlerden aktif olarak Muâviye saflarında Hız. Ali'ye karşı savaşmış olan Amr b. el-Âs, görüşmelerde kendi tarafının üstün gelmesi için çaba sarf ederken, iç çatışmayı Kureyş'in iktidar mücadelesi olarak görüp Müslümanların tarafsız kalmalarını savunan Ebû Mûsâ, hakemi olduğu Hız. Ali'nin üstün gelmesi için hiç bir çaba göstermemiş, tam aksine gelişmeleri objektif olarak değerlendirip, müslümanların birlik ve beraberliğinin sağlanmasını, bu çatışmalara katılmayan Kureyşli birisinin halife olmasında görmüştür. Ona göre yaşanan çatışmalar ve akıtılan kanlar,

tarafların birbirlerinin liderlerine karşı düşmanlıklarını artırdığı ve Muâviye'nin de Suriye bölgesindeki egemenliği sürdüğü için böyle bir ortamda Hz. Ali'nin halife kalması çatışmaları durduramayacak, açılan yaraları saramayacaktı. Dolayısıyla birlik ve beraberliği sağlamak ancak, tarafsız kalmış birisini halife yapmakla mümkündü. Bununla birlikte hakemler, yaptıkları görüşmede, Hz. Osman'ın haksız yere öldürüldüğünde birleşmişlerse de kimin halife olması gerektiği konusunda anlaşamamışlardır. Muâviye'nin hakemi Amr b. el-Âs, Ebû Mûsâ'nın önerdiği iç çatışmalara girmemiş yeni halife adayı Abdullah b. Ömer'i kabul etmeyince, her iki liderin de görevlerinden alınmalarına ve müslümanların yeni bir halife seçmelerine karar vermişler, ancak bunun da ilanında ayrılığa düştükleri için müslümanları bağlayıcı bir karar alamamışlardır.

Bu gelişmelere bakıldığında, Ebû Mûsâ'nın Hz. Osman'ın öldürülmesi olayından sonra izlediği politikada bir sapmanın olmadığı, dolayısıyla hakem görüşmelerinde de aldatılmadığı, izlediği politika gereği ideal sayılabilecek ilk çözüm önerisi kabul edilmeyince, ikinci teklifinin kabul edildiği anlaşılmaktadır. Bu çözüm önerisi, iktidar erkini Hz. Ali'den ve yer aldığı uçtan alarak ortaya çekmek suretiyle ondan uzaklaştırırken, öbür uçta yer alan Muâviye'ye yaklaştırmıştır. Neticede hakem görüşmelerinden bağlayıcı bir karar çıkmamasına üzülen Ebû Mûsâ, Müslümanlar için emin bölge olan Mekke'ye gitmiş ve ölünceye kadar siyasetten uzak inziva hayatı yaşamıştır.

Kısacası Ebû Mûsâ el-Eş'arî, İslâm ve Kur'an bilgisi yanında idarî ve askerî yetenekleriyle temayüz etmiş, Hz. Peygamber ve dört halife dönemlerinde önemli valiliklerde bulunmuş, siyasi kriz dönemlerinde ilkeli bir politika izleyerek Müslümanların birlik ve beraberliğinin devamı için çalışmış, gelişmeler onun arzu ettiği istikamette olmasa da, olayların akışını etkilemiştir.

KAYNAKÇA

- Abdülbâki, İbn Kâni' Ebu'l-Hüseyn, *Mu'cemu's-Sahâbe*, thk. Salâh b. Sâlim el-Misrâti, Medine, t.y.
- Abdürrezzâk, Ebû Bekr b. Hemmâm es-San'âni (öl. 211/826), *el-Musannaf*, thk. H. el-A'zâmi, I-XI, Beyrut, 1970-1972.
- Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), *el-Müsned*, I-VI, Mısır, t.y.
- Ahmed b. Hanbel (öl. 241/855), *Fedâilu's-Sahâbe*, thk. Vasiyyullah Muhammed Abbâs, I-II, Beyrut, 1403/1983.
- Akbulut, Ahmet, *Sahabe Devri Siyasî Hadiselerinin Kelami Problemlere Etkileri*, İstanbul, 1992.
- Akgündüz, Ahmet, "Hakem", *DİA*, İstanbul, 1997, XV, 171-173.
- Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I-IV, İstanbul, 1997.
- Apak, Adem, *İslâm Siyaset Geleneğinde Amr b. el-Âs*, Ankara, 2001.
- Aycan, İrfan, *Saltanata Giden Yolda Muâviye Bin Ebî Süfyân*, Ankara, 1990.
- Bakır, Abdulhalık, "Basra", *DİA*, İstanbul, 1992, V, 108-111.
- Bakır, Abdulhalık, *İktisadi ve İdari Yönden Hz. Ali Dönemi*, Ankara, 1991.
- Bekrî, Ebû Ubeyd Abdullah b. Abdulaziz el-Endelûsî el-Bekrî (öl. 487/1094), *Mu'cemu Mesta'cem*, I-IV, Mustafa es-Sakâ, Beyrut, 1403.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî (öl. 279/892), *Ensâbu'l-Eşrâf*, thk. Süheyl Zekkâr-Riyâd Ziriklî, I-XIII, Beyrut, 1996.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir el-Belâzurî (öl. 279/892), *Futûhu'l-Buldân*, thk. Rıdvân Muhammed Rıdvân, Beyrut, 1403.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (öl. 256/870), *et-Târîhu'l-Kebîr*, thk. Es-Seyyid Hâşim en-Nedvî, Dâru'l-fikr, b.y.y., t.y.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil el-Buhârî (öl. 256/870), *el-Câmi'u's-Sahîh*, thk. Mustafa Dîb el-Biğâ, Beyrut, 1987.
- Buhl, Fr., "Sıffin", *İA*, İstanbul, 1993, X, 551-554.
- Câbirî, Muhammed Âbid, *İslâm'da Siyasal Akıl*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul, 1997.
- Caskel, Verner, *Ğamharat an-nasab, Das Genealogische Verk des Hisam Ibn Muhammad el-Kalbi*, Leiden, 1966.
- Caskel, W., "Akk", *EP*, Leiden, 1960, I, 340-341.
- Demircan, Adnan, *Ali-Muâviye Kavgası*, İstanbul, 2002.
- Demircan, Adnan, *Hâricîler'in Siyasî Faaliyetleri*, İstanbul, 1996.
- Dineverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd ed-Dineverî (öl. 282/895), *el-Ahbârü't-Tvâl*, Beyrut, t.y.
- Ebû Ubeyd, el-Kâsım b. Sellâm (öl. 224/839), *Kitâbu'l-Emvâl*, thk. Muhammed Halil Herâs, Kahire, 1975.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhîm (öl. 182/798), *Kitâbu'l-Harâc*, nşr. A. A. el-Kubeysî, I-II, Bağdad, 1973-1975; *Kitâbu'l-Harâc*, çev. Ali Özek, İstanbul, 1970.

- Fâkihi, Ebû Abdullah Muhammed b. Ishak (öl. 275/), *Târîhu Mekke*, thk., Abdülmelik Abdullah Dehiş, I-VI, Beyrut, 1414.
- Fayda, Mustafa, "Devs (Benî devş)", *DİA*, İstanbul, 1994, IX, 253.
- Fayda, Mustafa, "Hulefâ-yi Râşidin", *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII, 324-338.
- Fayda, Mustafa, *İslâmiyet'in Güney Arabistan'a Yayılışı*, Ankara, 1982.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, "Ali b. Ebi Tâlib", *DİA*, II, 371-374.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, "Hariciliğin Doğuşuna Tesir Eden Bazı Sebepler", *A.Ü.İ.F.D.* c. XX, Ankara, 1975, ss. 219-247.
- Fığlalı, Ethem Ruhi, *İbâdiyenin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara, 1983.
- Günel, Mustafa, *Hz. Ali Dönemi ve İç Siyaset*, İstanbul, 1998.
- Halife b. Hayyât (öl. 240/854), *Kitâbu't-Tabakât*, thk. Ekrem Ziyâ el-'Umerî, Riyad, 1982.
- Halife b. Hayyât (öl. 240/854), *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk., Ekrem Ziyâ el-Umerî, Beyrut, 1398.
- Hamidullah, "Halife Hz. Ömer Devrinde Adli Teşkilat -Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye Gönderilen Kazâi Talimatnâmeler-", çev. Fahrettin Atar, *İlim ve Sanat*, İstanbul, 1989.
- Hamidullah, Muhammad, *Mecmûatu'l-Vesâiki's-Siyâsiyye li'l-Ahdi'n-Nebeviyye ve'l-Hilâfeti'r-Râşide*, Beyrut, 1986.
- Hamidullah, Muhammed, "Administration of Justice Under the Early Caliphate Instructions of Caliph 'Umar to Abû Mûsâ al-Asharî (17)", *JPHS*, XIX/1 (1971), s. 1-50.
- Hamidullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, I-II, İstanbul, 1980.
- Hartmann, R., "Basra", *İA*, İstanbul, 1993, II, 320.
- Hasan, İbrâhim Hasan, *Siyasî, Dinî, Sosyal, Kültürel İslâm Tarihi*, çev. İ. Yiğit-S. Gümüş, I-VI, İstanbul, 1987.
- Hatib el-Bağdâdi, Ebû Bekr Ahmed b. Ali (463/1071), *Târîhu Bağdad*, I-XIV, Beyrut, t.y.
- Hattâb, Mahmûd Şit, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî es-Sahâbiyyu's-Sefir el-Kâid", *Mecelletu'l-Buhûsi'l-İslâmiyye*, sayı 28, Riyad, 1410, s. 125-212.
- Hitti, Philippe, *Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1980.
- Hizmetli, Sabri, *İslâm Tarihi -İlk Dönem-*, Ankara, 1999.
- Hurat, "Ali b. Ebi Tâlib", *İA*, İstanbul, 1993, 306-310.
- Hüseyn, Tâhâ, *el-Fitnetu'l-Kubrâ*, I-II, Mısır, t.y.
- İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Küfî (öl. 314/926), *el-Futûh, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye*, Beyrut, 1406/1986.
- İbn Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelûsî (öl. 327/939), *el-İkdu'l-Ferîd*, thk. Ahmed Emîn ve diğ., I-VII, Kahire, 1965.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah b. Muhammed (öl. 463/1071), *el-İstî'âb fî Ma'rifeti'l-Ashâb*, thk., A. M. el-Bicâvî, I-IV, Kahire, t.y.

- İbnu'l-'Arabî, Ebû Bekir (öl. 543/1148), *el-Avâsim mine'l-Kavâsim*, thk. Muhammed Cemil Gâzî, Beyrut, 1407.
- İbn Ebî Dâvûd, es-Sicistânî, *Kitâbu'l-Mesâhif*, ed. Arthur Jeffery, Kahire 1936.
- İbn Ebi'l-Hadîd, Abdülhamit Hibetullah b. Muhammed b. Hüseyin (öl. 655/1257), *Şerhu Nehci'l-Belâğa*, thk. M. Ebulfadl İbrahim, I-XX, Beyrut, 1967.
- İbn Hacer, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî (öl. 852/1448), *el-İsâbe fî Temyizi's-Sahâbe*, thk. Ali M. el-Bicâvî, I-VIII, Beyrut, 1992.
- İbn Hacer, Şihâbuddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-XII, Beyrut, 1968.
- İbn Hayyân, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ca'fer (öl. 369/), *Tabakâtu'l-Muhaddisîn bi'Isbahân*, thk. Abdülğafûr Abdülhak Hüseyin el-Belûşi, I-IV, Beyrut, 1992.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân (öl. 354/965), *es-Sahîh*, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut, 1414/1993.
- İbn Hişâm, Abdülmelik b. Hişâm b. Eyyûb el-Hımyerî (öl. 218/833), *es-Siretu'n-Nebeviyye*, thk. Tâhâ Abdurraûf Sa'd, Beyrut, 1411.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil b. Ömer (öl. 774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, I-XIV, Beyrut, t.y.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (öl. 276/889), *Uyûnu'l-Ahbâr*, I-IV, Kahire, 1930
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (öl. 276/889), *el-Me'ârif*, thk. M. İ. Abdullâh es-Sâvî, Beyrut, 1970.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim ed-Dineverî (öl. 276/889), *el-İmâme ve's-Siyâse*, I-II, Kahire, 1967.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî (öl. 275/888), *es-Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, I-II, Mısır, 1952.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed (öl. 230/884), *et-Tabakâtu'l-Kubrâ*, I-IX, Beyrut, t.y.
- İbn Tağrıberdî, Cemalüddîn Ebi'l-Mehâsin Yusuf el-Atabekî, (öl. 874/1469), *en-Nucûmu'z-Zâhire fî Mulûki Mısır ve'l-Kâhire*, I-X, Kahire, 1929-1949.
- İbnu'l-Esîr, İzzuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdilkerim el-Cezerî (öl. 630/1232), *Usdu'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*, thk. M. İbrahim-M. Ahmed, I-VII, Kahire, 1970.
- İbnu'l-Esîr, İzzuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdilkerim el-Cezerî (öl. 630/1232), *el-Kâmil fî't-Târîh*, Beyrut, 1979.
- İbnu'l-Esîr, İzzuddîn Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Abdilkerim el-Cezerî, *el-Lübâb fî Tehzîbü'l-Ensâb*, I-III, Kahire, 1357.
- İsfehânî, Ebu'l-Ferec Ali b. Hüseyin b. Muhammed el-İsfehânî (356/967), *Kitâbu'l-Eğânî*, thk. Abdesselâm Hârûn, I-XXIV, Kahire, 1927-1974.
- Kallek, Cengiz, "Eş'ar (Benî Eş'ar)", *DİA*, İstanbul, 1995, XI, 442-443.
- Kallek, Cengiz, *Asr-ı Saâdette Yönetim-Piyasa İlişkisi*, İstanbul, 1997.
- Kandemir, M. Yaşar, "Ebû Mûsâ el-Eş'arî", *DİA*, İstanbul 1994, X, 190-192.

- Kazancı, A. Lütfî, "Ak (Benî Ak)", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 207-208.
- Lammens, H., "Ezruh", *İA*, İstanbul, 1993, IV, 444.
- Makdisî, Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî (öl. 355/964), *el-Bed' ve't-Târîh*, I-VI, Paris, 1916.
- Mâlik b. Enes (öl. 179/790), *el-Muvatta'*, I-II, thk., M. Fuâd Abdülbâkî, Kahire, 1951.
- Medînî, Ali b. Abdullah es-Sa'dî el-Medînî, *İlelu'l-Medînî*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, Beyrut, 1980.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî (öl. 346/957), *et-Tenbih ve'l-İşrâf*, Kahire, 1938.
- Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî (öl. 346/957), *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, I-IV, Mısır, 1958.
- Minkarî, Nasr b. Muzâhim el-Minkarî (öl. 212/827), *Vak'atu Siffîn*, thk. Abdüssellâm Muhammed Hârûn, Kahire, 1382.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc (öl. 261/874), *es-Sahîh*, İstanbul 1413/1992.
- Nöldeke, Theodor, *Geschichte des Qorâns*, (Bearbeitet von Friedrich Schwally), Leibzig, 1919.
- Önkal, Ahmet, "Amr b. Âs", *DİA*, İstanbul, 1991, III, 79-81.
- Önkal, Ahmet, "Ahnef b. Kays", *DİA*, İstanbul, 1989, II, 174.
- Önkal, Ahmet, "Tahkim Olayı Üzerine Bir Değerlendirme", *İstem*, 1/2, Konya 2003, 33-68.
- Pellat, Ch., "al-Ahnafe b. Kays", *EP*, Leiden, 1960, I, 303-304.
- Reckendorf, "Ahnef", *İA*, İstanbul, 1993, I, 223-224.
- Reckendorf, "Akk", *İA*, İstanbul, 1993, I, 249-250.
- Serjeant, R. B., "The Caliph 'Umar's letters to Abû Mûsâ al-Ash'arî and Mu'âviya", *JSS*, XXIX (1984), s. 65-79.
- Seyf b. Ömer, ed-Dabıyyü'l-Esedî (öl. 200/815), *el-Fitnetu ve Vak'atu'l-Cemel*, thk. Ahmet Râtîb Armûş, Beyrut, 1391.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Rüstem et-Taberî (öl. 310/922), *Câmi'u'l-Beyân 'an Te'vîli'l-Kur'ân*, Beyrut, 1405.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Rüstem et-Taberî (öl. 310/922), *Târîhu'l-Umem ve'l-Mülûk*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, I-VI, Beyrut, 1407.
- Tahmâz, Abdülhamîd Mahmûd, *Ebû Mûsâ el-Eş'arî*, Dımaşk, 1411/1991.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa et-Tirmizî (öl. 279/892), *es-Sünen*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir vd., Beyrut, t.y.
- Tyane, E., "Hakam", *EP*, III, 72.
- Vaglieri, Laura Veccia, "Ali-Muâviye Mücadelesi ve Haricî Ayrılmasının İbâdî Kaynakların Işığında İncelenmesi", çev., Ethem Ruhi Fıglalı, *AÜİFD*, Ankara, 1973, XIX, 147-150.

- Vaglieri, Laura Veccia, "Raşit Halifeler ve Emevi Halifeleri", *İslâm Tarihi Kültür ve Medeniyeti*, çev. İlhan Kutluer, Kitabevi, İstanbul, 1997, I, 71-114.
- Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî (öl. 207/822), *Kitâbu'l-Megâzi*, I-III, thk. Marsden Jones, Kahire, 1965.
- Vekî', Muhammed b. Halef b. Hibbân (öl. 306/918), *Ahbâru'l-Kudât*, I-II, Kahire, 1947.
- Vida, "Hariciler", *İA*, İstanbul, 1993, V/I, 232.
- Watt, W. Montgomery, *Der Islam II*, Stuttgart, 1985.
- Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fırlalı, Ankara 1981.
- Wellhausen, Julius, *Arap Devleti ve Sükutu*, çev. Fikret İşıltan, Ankara, 1963.
- Wellhausen, Julius, *İslâmiyetin İlk Devirlerinde Dinî-Siyasî Muhalefet Partileri*, çev. Fikret İşıltan, Ankara, 1989.
- Wensinck, "Amr", *İA*, İstanbul, 1993, I, 412.
- Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb b. Vehb el-Ya'kûbî (öl. 284/897), *Târîhu'l-Ya'kûbî*, I-II, Necef, 1358.
- Yâkût, Şihâbuddîn Ebû Abdullah Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî (öl. 626/1228), *Mu'cemu'l-Buldân*, I-V, Beyrut, 1979.
- Yıldız, Harun, *Din Siyaset ve İdeoloji*, Samsun, 1999.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (öl. 747/ 1346), *Siyeru A'lâmi'n-Nubelâ*, thk. Şuayb el-Arnaût-Muhammed Nuaym el-Arksûsî, I-XXIII, Beyrut, 1986.
- Zetteteen, K. V., "Eş'arî", *İA*, İstanbul, 1993, IV, 392-393.